

Ούτε «ἄτιμος» ούτε «ντροπιασμένος». Ἀντίστασι,
καί Ἐμφύλιος στό ἰδίωμα τῆς συγγένειας
καί τίς ἀξίες τίς ἀνδροπρέπειας

Στῆς Σαμαρίνας τά βουνά, στῆς Κόνιτσας τά μέρη,
ἐκεῖ διαβῆκαν Ἴταλοί, διαβήκανε φασίστες,
διαβῆκαν κοκορόφτεροι, κένταυροι καί ἀλπίνοι
καί διαγοιμίσαν τά χωριά, ρημάζανε τόν τόπο.
Γυρίζει ὁ Γέρο-Σμόλικας κι ἀναρωτᾶει τήν Πίνδο.
—Βουνό μου, σταυραδέλφι μου καί γκαρδιακέ μου φίλε
ποῦ πῆγαν οἱ λεβέντες μας, ποῦ πῆγαν οἱ ἀετοί μας
κι ἀφήσανε τόν Ἴταλό τόν τόπο νά λερώνει;
Τό λόγο δέν ἀπόσωσε, τό λόγο δέν ἀποεῖπε
κι ἀναταράχτηκε ἡ γῆς, ἀντάριασαν οἱ λόγγοι
κι ἓνα στοιχείο πετάχτηκε ψηλά στή Δρακολίμνη.
Εἶχε σταυρό στά κέρατα, φεγγάρι στά καπούλια
κι ἀπάνω ἀπό τή ράχη του φλαμπουρο ἀνεμίζει.
Σειέται καί σειοῦνται τά βουνά, βογγοῦνε τά λαγκάδια,
φρουμᾶζει κι ἡ ἀνάτα του τά δένδρα ξεριζώνει.
Ἀνατρομάζουν οἱ Ἴταλοί, τό βάζουν στά ποδάρια
καί πάνε στόν ἀγύριστο κι ὁ κόσμος ξανασαίνει.¹

ΤΑ ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ ΤΗΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ ΚΑΙ ΤΟΓ ΕΜΦΥΛΙΟΥ ἀποτελοῦν ἀσφαλῶς ἓνα σημαντικό ὕλικό γιά τήν ἱστορία τῆς περιόδου, καθὼς ἐκεῖ ἐντυπώνονται εἰκόνες τῶν ἀντιμάχων, καταγράφονται ἀντιλήψεις γιά τόν κόσμο καί τήν ἱστορία, τή σύγκρουση καί τήν ἐξέλιξή της. Τά τραγοῦδια αὐτά μᾶς μιλοῦν

1. Τραγοῦδι τῆς Ἠπείρου πού ἀναφέρεται στόν ἑλληνοϊταλικό πόλεμο, στό Riki Van Boeschoten. *From armatolik to the people's rule. Investigation into the collective memory of rural Greece. 1750-1949*, Hakkert, Ἀμστερνταμ, 1991 (ἐξεξῆς, RvB), σ.

μέ έναν ιδιαίτερο τρόπο για τή δράση ατόμων και συλλογικοτήτων, τή πρόσληψη τών επίδικων ζητημάτων τής συγκυρίας, τίς συνθήκες πού υπαγόρευσαν αρχικά τήν αντίσταση στον κατακτητή και όδήγησαν κατόπιν μέχρι τον εμφύλιο πόλεμο. Μεγάλο μέρος τών αντάρτικων τραγουδιών ακολουθεί τήν ποιητική παράδοση τής αγροτικής κοινωνίας· διηγηματικές δομές και ποιητικά μοτίβα, μιά ρητορική τής αντιπαλότητας και του πολέμου, ανασύρονται κατευθείαν από τήν παράδοση τών δημοτικών τραγουδιών και ιδίως του κλέφτικου.² Συναντάμε, όμως, και νέες ποιητικές φόρμες από τή σύγχρονη ποίηση, όπως και μελωδίες πού έρχονται από τή Δύση ή τή Σοβιετική Ένωση και διαδίδονται από τήν πόλη προς τήν ύπαιθρο μέ τήν εξάπλωση τών αντιστασιακών οργανώσεων.

Όμως, τά αντάρτικα τραγούδια περιλαμβάνονται στο προπαγανδιστικό υλικό πολιτικών οργανισμών, στο πλαίσιο τών οποίων ελέγχονται οί διατυπώσεις και αντιστοιχίζονται μέ τήν πολιτική συνθηματολογία. Έτσι, τά τραγούδια, ή παραγωγή και ή διάδοσή τους συγχρονίζονται μέ τήν κατασκευή ενός λόγου για τό έγχείρημα τής Αντίστασης και του Έμφυλιού. Μάλιστα, κάποιες φορές, μοιάζουν μέ μελοποιημένα συνθήματα και —ως έμβλητικά πλέον ανεξάρτητα από τό ιδιαίτερο περιεχόμενό τους— μαρτυρούν περισσότερο για τό μηχανισμό και τή λειτουργία του, πέρα από τίς ιδιαιτερότητες τών ατόμων και τών ομάδων ή τίς πολλαπλές σημασιολογήσεις τους στα διάφορα κοινωνικοπολιτισμικά περιβάλλοντα.

Στά τραγούδια αυτά ή σύγκρουση και ή αντιπαλότητα διατυπώνονται όχι μόνον στη γλώσσα τής πολιτικής, αλλά, ανάμεσα σε άλλα, και στο

316. Δρακολίμενες είναι μιά σειρά από λίμνες πού σχηματίζονται στις κορυφές τής Βόρειας Πίνδου. Τά νερά τους φιλοξενούν ένα είδος ιππόκαμπου πού οί ντόπιοι ονομάζουν δρακάκι. Η ονομασία τους, όμως, έχει νά κάνει λιγότερο μέ τή μορφή του ιππόκαμπου και περισσότερο μέ μυθικά πλάσματα πού οί νομαδικοί πληθυσμοί θέλουν νά απέκινεται στις λίμνες πού συναντούν στο πέρασμά τους. Ο «σταυρός στα χέρια» ή ή «φλογερή ανάσα» συνιστούν μάλλον εκδοχές εικόνων τής Αποκάλυψης, ενώ τό «φλάμπουρο» έρχεται από τή λαϊκή θεολογία και τίς εικόνες του Άι-Γιώργη, ενός αγίου πολεμιστή ιδιαίτερα προσφίλους στους νομαδικούς πληθυσμούς.

2. Για μιά πληρέστερη παρουσίαση και ανάλυση τών αντάρτικων τραγουδιών και τής ένταξής τους στο σώμα τής δημοτικής ποίησης, βλ. Riki van Boeschoten, *From armatolik*, ό.π. Βλ., ακόμα, Έρ. Καψωμένος, *Δημοτικό τραγούδι. Μιά διαφορετική προσέγγιση*, Αθήνα, Άρσενίδης, 1990, ιδιαίτερα «Τό λαϊκό επαναστατικό μοντέλο», σσ. 268-288.

συγγενικό ιδίωμα, γεγονός που μᾶς δείχνει διαφοροποιημένες προσλήψεις τῆς διαμάχης καί τῶν διακυβευμάτων τῆς, ἀλλά καί μιά διαφοροποίησι τῶν ὅρων ὑπό τούς ὁποίους οἱ ἄνθρωποι συμμετέχουν στίς συγκρούσεις. Ἔτσι, στή συγκυρία αὐτή λειτουργοῦν παράλληλα καί συνεκφέρονται γλωσσικά ιδιώματα πού παραπέμπουν σέ διαφορετικούς κόσμους, παράγονται πολλαπλές σημάνσεις πού ἐπιτρέπουν διαφοροποιημένες καί καμιά φορά ἀνταγωνιστικές προσλήψεις τῆς διαμάχης καί τῆς ἔνταξης σ' αὐτήν.

Ἡ ἀνάλυση πού ἐπιχειρεῖται ἐδῶ δέν εἶναι θεθαίως ἐξαντλητική, οὔτε ὡς πρὸς τό εὖρος τῶν τραγουδιῶν οὔτε ὡς πρὸς τό στιγμασιολογικό τους ἀντικείμενο καί οἱ παρατηρήσεις αὐτές δέν συνιστοῦν ἀσφαλῶς μιά πλήρη, ἐκθεσι, τῶν προϋποθέσεων ἀνάγνωσης καί χρήσης τῶν τραγουδιῶν στήν ἱστορία.

Πρόθεσή μου εἶναι νά διατυπώσω κάποιες προτάσεις πού ἀναφέρονται στή συνάρθρωση τραγουδιῶν καί ἱστορικῆς συγκυρίας, οἱ ὁποῖες, χωρίς νά καλύπτουν τά θεμελιώδη ἱστοριογραφικά προβλήματα τῆς Ἀντίστασης καί τοῦ Ἐμφυλίου, ἀναφέρονται σέ καίρια ζητήματα τῆς ἐμπλοκῆς ἀτόμων καί συλλογικοτήτων στό γεγονός αὐτῆς τῆς δραματικῆς ἱστορικῆς περιόδου.

Σέ πολλά ἀντάρτικα τραγούδια ἡ διαμάχη καί οἱ ἀντιπαλότητες ἀποδίδονται στό ιδίωμα τῆς συγγένειας καί νοηματοδοτοῦνται στό πλαίσιο ἑνός παραδοσιακοῦ πολιτικοῦ πολιτισμοῦ πού, στή συγκυρία αὐτή, γνωρίζει ρήγματα καί μετασχηματίζεται σημαντικά. Καθὼς μάλιστα ἡ Ἀντίσταση καί ὁ Ἐμφύλιος συνιστοῦν καταστάσεις πού δέν ἀπογράφονται στήν ἐμπειρία τῶν ἀνθρώπων, ἡ ἀπόδοσή τους στό συγγενικό ιδίωμα μᾶς δείχνει, ἐπιπλέον, τήν ἀξία προσαρμογῆς ἑνός παραδοσιακοῦ πολιτικοῦ πολιτισμοῦ σέ ποικίλες ἀλλαγές καί προκλήσεις τῆς συγκυρίας.³ Ἡ διερεύνησι λοιπὸν ἀρχαίων στερεότυπων καί διηγηματικῶν δομῶν στοχεύει νά ἀναδείξει τίς ἀδράνεις τοῦ παραδοσιακοῦ κόσμου σέ μιά συγκυρία ὅπου ἡγεμονεύει ὁ νεωτερικὸς καί ἀνατρεπτικὸς λόγος τῆς Ἀριστερᾶς. Ἴσως, μάλιστα, ἡ

3. Ὅπως συμβαίνει, παραδείγματος χάριν, μέ τή διαχείρισι τῆς κοινωνικῆς διαφορᾶς, πού δέν ἐνεργεῖται μέ τούς παραδοσιακοὺς ὅρους ἀποκατάστασις τῆς κοινωνικῆς τάξεως καί δέν ἀξιολογεῖται μέ βάση τίς σταθερότητες τοῦ παραδοσιακοῦ κόσμου, ἀλλὰ στήν προοπτικὴ εὐρύτερων κοινωνικῶν καί πολιτικῶν μετασχηματισμῶν, ὅπως τίς εὐαγγελίζεται ἡ Ἀριστερά μετὰ τήν ἡγεμονία τῆς στήν περίοδον τῆς Κατοχῆς. Πρὸλ. Ν. Κοταρίδης, «Ἡ ἱστορία καί ἡ σύγκρουσι, στό Λόγρον τῆς Λαμίας τοῦ Ἀρη Βελουχιώτη», *Τά Ἱστορικά*, 23(1995), σσ. 381-406.

ἐξάπλωσῃ τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ τῆς προγράμματος νά συναρτᾶται μέ τό γεγονός ὅτι κάποιες φορές ὁ λόγος αὐτός μεταγράφεται σέ κώδικες τοῦ παραδοσιακοῦ κόσμου καί ἀναλογεῖ σέ δικά του στερεότυπα.⁴ Πάντως, ἡ μεταγραφή αὐτή συνιστᾷ ἐνέργημα πού ἀφορᾷ τή διαχείριση τῆς συγκυρίας καί ἔτσι —πέρα ἀπό τίς λεκτικές ἢ τίς ὑφολογικές ἀδράνειες— τά τραγουδία ἀποτελοῦν σημαντικό ὕλικό γιά νά κατανοήσουμε τό πῶς ὑποδέχεται ἡ παραδοσιακή κοινωνία τά κελεύσματα τῆς πολιτικῆς ἀλλαγῆς καί τῆς κοινωνικῆς ἀνατροπῆς πού εὐαγγελίζονται οἱ ὀργανώσεις τῆς Ἀντίστασης.

Ἡ ἀνάγνωση τῶν τραγουδιῶν πού ἐπιχειρεῖται ἐδῶ ὀργανώνεται γύρω ἀπό δύο ἄξονες:

α) Ὁ πρῶτος ἄξονας ἀφορᾷ τήν παράσταση τοῦ ἑαυτοῦ καί τοῦ ἄλλου/ἐχθροῦ, ὅπως μεταγράφονται στό συγγενικό ἰδίωμα καί καθῶς ἀναπτύσσονται οἱ ποικίλες συγκρούσεις τῆς περιόδου. Ἔτσι, ἡ ἀνάλυση δέν ἀναφέρεται σέ προσδιορισμούς πού ἀνήκουν στό πολιτικό λεξιλόγιο τῆς ἐποχῆς (παραδείγματος χάριν, ἀστός, πλουτοκράτης, ἀντιδραστικός) καί στό λόγο πού συστήνεται κατὰ κύριο λόγο ἀπό τήν Ἀριστερά μέ βάση τά νέα πολιτικά καί κοινωνικά προτάγματα τῆς περιόδου. Δέν πρέπει, πάντως, νά παραβλέψουμε τό εἰδικό βάρος αὐτοῦ τοῦ λόγου στήν ὑπαιθρο — ἂν καί καθῶς διαμορφώνεται ὡς νέος πολιτικός λόγος ἀναπλασιάζονται ποικίλες ἀντιπαλότητες καί ἐμπειρίες τῆς ἀγροτικῆς κοινωνίας. Ἔτσι, θά περιοριστοῦμε μονάχα σέ κατηγορίες πού ἀνήκουν στό συγγενικό ἰδίωμα (ὅπως λεβέντης, ἀνάνδρος ἢ ἄτιμος)⁵ καί πού δέν μαρτυροῦν ἄμεσα γιά τή θέση τῶν ἀτόμων καί τῶν συλλογικοτήτων στή διαμάχη ἀντιστασιακῶν-κατακτητῶν ἢ ἀριστερῶν-δεξιῶν.

Ἡ γενική ὑπόθεση πού διέπει τήν ἀνάλυση εἶναι ὅτι βασικό στοιχεῖο προσδιορισμοῦ τῶν ταυτοτήτων εἶναι κατ' ἀρχήν ἡ θέση ἀπέναντι στόν (συγγενικά καί τοπικά) ξένο καί, συνεπῶς, οἱ στάσεις ἀπέναντι στό ἔκτακτο γεγονός τῆς κατοχῆς καί τῆς συνεπαγόμενης κοινωνικῆς ἀταξίας. Ἀναδεικνύονται κατόπιν ἐσωτερικές ἀντιθέσεις καί ἀνταγωνισμοί καί μέ ἀνα-

4. Ὅπως συμβαίνει, παραδείγματος χάριν, μέ τήν ὁμολογία ἀνάμεσα στό «πρωτόπορος», πού ἀνήκει στό νεωτερικό πολιτικό ἰδίωμα, καί τό «παλικάρ», πού ἀνήκει, ὅπως θά δοῦμε, στό παραδοσιακό ἰδίωμα τῆς συγγενείας. Βλ. καί αὐτόθι.

5. Βλ. M. Kenna, «The idiom of family», στό J. G. Peristany (ἐπιμ.), *Mediterranean Family Structures*, Cambridge University Press, 1976.

φορά στις στάσεις απέναντι στον ξένο διατυπώνεται τό ζήτημα τῆς ἐξουσίας. Ἔχουμε λοιπόν μιὰ ἠθική καὶ ἀξιολογική ἀναδιατύπωση τοῦ πολιτικοῦ ζητήματος, ἄκρως φορτισμένη συγκινησιακά καὶ γι' αὐτόν τό λόγο ἰδιαίτερα πρόσφορη ὡς πρὸς τὴν πρόσληψη καὶ τὴ διαχείριση τῆς πλήρους παθῶν ἱστορικῆς συγκυρίας.

6) Ὁ δεῦτερος ἄξωνας ἀναφέρεται στὴ διήγησι τῆς ἱστορίας, ὅπου μνημονεύονται τὰ τεκταινόμενα καὶ αἰτιολογούνται τὰ συμβαίνοντα. Ἡ διήγησι αὐτὴ συνιστᾷ ἀπολογισμό τῆς κατάστασης καὶ μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια ὑπαγορεύονται κοινωνικά προσδοκώμενες ἀντιδράσεις καὶ στάσεις. Ἔτσι, ἓνα δεῦτερο πλαίσιο ἀναφορῶν εἶναι ἡ ἐξέλιξη τῆς διαμάχης καὶ τοῦ διακυβεύματός της, ὃχι ὡς ἀλληλουχία καταστάσεων στὴν ἑκτασι, πού ἔλαβε χώρα ἡ Ἀντίσταση καὶ ὁ Ἐμφύλιος, ἀλλὰ ὡς πλαίσιο πού ὀρίζει τὴ θέση τὴν ὁποία καταλαμβάνουν οἱ ἀντίμαχοι στὴ σύγκρουση.⁶ Βέβαια, δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ ἀνασυστήσῃ κανεὶς μιὰ διήγησι τῆς ἱστορίας, μέ τὴν ἔννοια τῆς ἀναφορᾶς σέ μιὰ διαδοχὴ καταστάσεων, τῆς σύστασης μιᾶς ἀλληλουχίας συγκυριῶν, τῆς διατύπωσης μιᾶς θετικῆς ἐξήγησης τοῦ κόσμου. Ἡ νοηματοδότησι αὐτῶν τῶν ἀποσπασματικῶν ἀναφορῶν, ἡ συσχετίσι καί, τελικά, ἡ κατανόησί τους μποροῦν νὰ ἐπιχειρηθοῦν, ἐάν τίς θεωρήσουμε ἐκφάνσεις μιᾶς κοινωνικῆς ἀγορευτικότητος — ταυτόχρονα λειτουργικῆς, ἐπιχειρησιακῆς καὶ μυθολογικῆς. Δηλαδή, ἐάν ἐπιχειρήσουμε νὰ ἀνασυστήσουμε τὸν ἀφηγηματικὸ τύπο πού διέπει τὴν ἐκφορὰ τους, πού μᾶς δείχνει πῶς ἀντιλαμβάνονται οἱ ἄνθρωποι τὸν τρόπο μέ τὸν ὁποῖο γίνονται τὰ πράγματα καὶ τό ποιά εἶναι ἡ θέση τους στὴν ἱστορία — νὰ δοῦμε τελικά μιὰ ρητορικὴ τῆς ἀντιπαλότητος ἢ τοῦ πολέμου. Αὐτὴ ἡ ὀπτικὴ προσανατολίζεται στὴν ἀνασύστασι ἑνός πεδίου, στό πλαίσιο τοῦ ὁποίου οἱ λέξεις καὶ οἱ ρίμες λαμβάνουν τίς σημασίες τους, ἐγγράφονται σέ διηγηματικά μοτίβα, σέ στερεότυπα σενάρια μέ δεδομένη καὶ τυποποιημένη δομή, πού διέπουν τὴν ἀφήγησι καὶ τὴν πρόσληψη τῶν γεγονότων. Νομίζω ὅτι αὐτὴ ἡ ἀνάγνωσι, πού ἀφορᾷ λιγότερο ὅ,τι λέγεται γιὰ τοὺς ἀντιμάχους καὶ περισσότερο τὴν ἀνασύστασι τοῦ πλαισίου προσδιορισμοῦ καὶ ἀξιολόγησής τους, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἀποδεσμεύσουμε νοοτροπίες καὶ νοητικὲς δομές πού στέγασαν μιᾶς τέτοιας ἑκτασις ἀσυνέχειες καὶ τομές στὴν καθημερινότητα ἀτόμων καὶ συλλογικοτήτων.

6. Πρὸβλ. τὴν προσέγγισι τοῦ Ἑρ. Καψωμένου, *Δημοτικὸ τραγοῦδι*, ὁ.π.

Από τούς πλέον διαδεδομένους προσδιορισμούς του έαυτου και του άλλου στά τραγούδια, όπως άλλωστε συμβαίνει και στά δημοτικά, είναι αυτοί πού εκφέρονται στό συγγενικό ιδίωμα και παραπέμπουν στις αξίες τής ανδροπρέπειας,⁷ αξίες τής παραδοσιακής κοινωνίας σέ όλο τόν έλλαδικό χῶρο και, ασφαλῶς, πολύ ευρύτερα. Βλέπουμε λοιπόν τόν ἥρωα νά φέρεται ὡς «παλικάρι», «άνδρειωμένο», «νέο», «γενναῖο», «λεβέντη» «τιμημένο», ἐνῶ τόν ἀντίμαχο νά προσδιορίζεται μέ ἀντίθετα χαρακτηριστικά. Τά πρόσημα πού συναντᾶμε πιά συχνά εἶναι «ἄξιοι γιοί», «άνδρειωμένα παλικάρια», «τιμημένα παιδιά», «ἐκδικητής», «ἐκδικήτρα, ἀντρίκια ὀρμή», «ἔχουν λεβεντιά και χάρη», «λεβέντες τοῦ ΕΛΑΣ ἢ τοῦ ΕΔΕΣ», «τῆς λευτεριάς φρουροί και τῆς τιμῆς» κλπ. Πρόκειται γιά πρόσημα, ἢ σημασίες τῶν ὁποίων δέν εἶναι αὐτονόητες ὡς πρός τήν πολιτική διαμάχη και, πάντως, δέν παραπέμπουν σέ κάποιο διακριτό πολιτικό σχέδιο. Ἔτσι θά διερευνήσουμε τίς σημασίες πού λαμβάνουν τά πρόσημα αὐτά, ἀνάγοντάς τα σέ μιᾶ θεμελιακή κατηγορία, τήν ανδροπρέπεια.

Ἡ ανδροπρέπεια συναρτᾶται, κατ' ἀρχήν, πρός τήν ανδρειοσύνη, δηλαδή τή μετάβαση τοῦ ἀρσενικοῦ παιδιοῦ στό καθεστῶς τοῦ ἄντρα, ὅχι μόνο ὡς βιολογική κατάσταση, ἀλλά και ὡς κατάφαση σέ μιᾶ κοινωνικά ἀναμενόμενη συμπεριφορά πού ἀποδίδεται στόν καλό ἄντρα. Ὁ ἔφηβος γιά νά γίνεи ἄνδρας, δηλαδή ανδρειωμένος, πρέπει νά ἀνταποκρίνεται στήν εἰκόνα τοῦ λεβέντη, τοῦ παλικαριοῦ, στά συμφραζόμενα τοῦ ὁποίου περιλαμβάνεται ὁ ἐξοπλισμός, ἡ ικανότητα νά φέρει κανεῖς και νά χρησιμοποιεῖ μέ ἐπιτυχία ὅπλα. Ὁ ανδρειωμένος, τό παλικάρι εἶναι τό ἀρσενικό παιδί πού ἔγινε ἄντρας κι αὐτή ἡ μετάβαση σημαίνεται μέ τόν ἐξοπλισμό —ιδίως σέ συγκρουσιακές κοινωνίες πού ἔχουν συστήσει ἕνα βίαιο και ἐπιθετικό πρότυπο ανδροπρεποῦς συμπεριφορᾶς. Τό παιδί πού, ὅπως λέει ἕνα δημοτικό τραγούδι, «εἶναι μικρός γιά φαμελιά/κι ἀπ' ἄρματα [ἢ ἀπό κλεψιά] δέν ξέρει», μεταβαίνει στό καθεστῶς τοῦ ἄνδρα, ὅταν ἀνταποκρίνεται στό πρότυπο τοῦ ανδρειωμένου, δηλαδή τοῦ θέσει ἢ δυνάμει πολεμιστῆ.

Ἀκόμα, ανδρειωμένος εἶναι αὐτός πού —θέσει ἢ δυνάμει ἔνοπλος— ἐπιφορτίζεται μέ τήν προστασία τῆς τιμῆς του, μιᾶς ἀξίας συναφούς κατ' ἀρχήν μέ τή συγγένεια. «Τό εἶπαν οἱ προγόνι μας, τό λέει κι ἡ γενιά μας» (RvB, 323/4) λέει ὁ τραγουδιστής, σημαίνοντας ἀκριβῶς τήν ὑποχρέωση τῆς συνέχειας, πού

7. Βλ. παρουσίαση τῆς σχετικῆς φιλολογίας στό κείμενο τοῦ Δ. Τζάκη, «Ἀρματολισμός και συγγένεια», *δοκίμες*, 2(1994), σ. 33 κ.έ.

ἀναλαμβάνουν τὰ «βλαστάρια μιᾶς ἔνδοξης φυλῆς» (RvB, 373) —κάθε ἔνδοξης φυλῆς, θὰ προσέθετε κανεὶς μιλώντας γιὰ τὶς συγγενικά ὀργανωμένες ἀντιπαλότητες. Οἱ «γενναῖοι» πού, ὅπως λέει ὁ Ἄρης Βελουχιώτης, «δὲν προέρχονται ἀπὸ γενὰ εὐνούχων», ἀνταποκρίνονται στὸ ιδεώδες τῆς γονεϊκῆς συνέχειας καὶ εἶναι τὰ «ἄξια τέκνα ἀπὸ ἄξιους πατέρες»⁸ —γι' αὐτὸ ἄλλωστε καὶ τὸ τραγούδι τοῦ ΕΔΕΣ κάνει λόγο γιὰ «ἀμούστακους Ἑπονίτες», δηλαδὴ γιὰ ἀντιπάλους πού δὲν ἀνδρειώθηκαν, δὲν φαίνονται ἄντρες.

Ἀνδρειωμένος, ὅμως, εἶναι κυρίως αὐτός πού φέρεται ἱκανὸς νὰ διαχειριστεῖ τὶς συναλλαγές του μὲ τὸν ἄλλο, ἐν δυνάμει ἐχθρό, πού βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὶς γραμμές τῆς συγγένειας καὶ τὴν ἐπικράτειά της μὲ τρόπο πού νὰ μὴν ἐπιτρέπει τὴν προσβολή τῆς τιμῆς του. Ὅταν προσβάλλεται ἡ συγγένεια καὶ καταπατᾶται ἡ ἐπικράτειά της, τότε ὁ ἀνδρειωμένος καλεῖται νὰ ἀνταποδώσει τὴν προσβολή καὶ νὰ ἐκδικηθεῖ, δηλαδὴ νὰ ἀπεκδουθεῖ, μ' αὐτὸ τὸν τρόπο, τὸ πρόσημο τοῦ ντροπιασμένου. Σὲ κάθε ἄλλῃ περίπτωση, παραμένει ἀτιμασμένος, ἐπειδὴ ἔχει ὑποστεῖ μιὰ προσβολή, καὶ ντροπιασμένος, διότι δὲν ἔχει ἀνταποδώσει καὶ ἐκδικηθεῖ. Ἐδῶ ἡ ὑπεκφυγή —ἂν ὀνομάσουμε ἔτσι τὴ μὴ ἀνταπόκριση στὴν κοινωνικά προσδοκώμενη συμπεριφορὰ τῆς ὑπεράσπισης/ἀνταπόδοσης— ποινικοποιεῖται καὶ ὁ ἀτιμασμένος/ντροπιασμένος ἀπαξιώνεται κοινωνικά.⁹

Ἡ ἀνδροπρέπεια, ὅμως, δὲν εἶναι τὸ ἰδιαίτερο χαρακτηριστικὸ κάποιας κοινωνικῆς ομάδας, ἀλλὰ ἓνα καθολικὸ πρότυπο ἀνεξάρτητα ἀπὸ κοινωνική θέση, ἢ ἰδιαίτερους ρόλους καὶ λειτουργίες. Τὸ πρότυπο μάλιστα αὐτὸ δὲν ταυτίζεται πάντα μὲ τὴ βίαιη καὶ ἐπιθετικὴ συμπεριφορὰ πού καλλιιεργεῖται στὶς λεγόμενες συγκρουσιακές κοινωνίες. Τὸ πρότυπο τοῦ καλοῦ ἄντρα μπορεῖ ἀκόμα νὰ ταυτίζεται μὲ συμπεριφορές προσήλωσης σὲ παραδεδεγμένες ἀξίες προάσπισης τῶν σταθεροτήτων μιᾶς κοινωνίας¹⁰ καὶ ἀπόκρου-

8. Πρβλ. Ν. Σιδέρης, «Τὸ ἐμφύλιο σπέρμα. Ἡ Ἀντίστασις καὶ ὁ Ἐμφύλιος ὡς φαντασίωση», *δοκίμιες*, 4(1996), σ. 193 κ.ε.

9. Ἐνδεικτικά: «Ντροπή γιὰ τὸν νέο στὴ μάχη, ἂν δὲν ριχθεῖ/[...] ντροπή στὸν λαό μας στὸν σκλάβο ντροπή/στὸ αἷμα ἂν δὲν πνίξει μιὰ τέτοια ζωή», στὸ Ε. Κυριαζή (ἐπιμ.), *Τὸ ἀντάρτικο καὶ τὸ ἐπαναστατικὸ τραγούδι*, Ἀθήνα, Μνήμη, 1986, 5η ἐκδότης, σσ. 19 καὶ 20 (ἐφεξῆς: ἈνΤρ).

10. Ἐνδεικτικά: «Βγῆκαν ἀντάρτες στὰ βουνά/ν' ἀγωνιστοῦν γιὰ λευτεριά./Ροῦμε-λη καὶ Θεσσαλία/καὶ χτυποῦν τὴν τυραννία./Καπεταναῖοι κι ἀρχηγοί./τῶν ἀνταρτῶν οἱ ὁδογγοί./Θέλουμε νὰ βάλουν τάξη./ἢ ψευτιά, ἢ κλεψιά νὰ πάψει» (RvB, 329). Ἀκόμα, «Γιὰ πρώτη φορὰ τὸ χωριὸ γνώρισε τὴν ἐξουσία, ἡ ὁποία βγήκε γιὰ νὰ χτυπήσει τὴν

σης τῆς αὐθαιρεσίας, πρότυπο πού οὐκαιοποιοῦνται οἱ ἀντιστασιακές ὀργανώσεις ὅταν διεκδικοῦν γιά λογαριασμό τους τό ρόλο τοῦ ἐγγυητῆ τῆς τάξης. Καί αὐτή τήν ἐκδοχή τοῦ νοικοκύρη-ἐν-δυνάμει-ἀντάρτη ἀρνοῦνται πεισματικά οἱ κατεστημένοι πολιτικοί φορεῖς καί οἱ ξένοι, ἐπιμένοντας στή σταθερή διαφοροποίηση ἀντάρτη (=πολεμιστῆ) καί νοικοκύρη(=ἐξουσία).¹¹

Ὅμως, σέ ἄλλα κοινωνικά περιβάλλοντα καί σέ συνθήκες συγκρούσεων καί κινδύνων, τό πρότυπο τοῦ καλοῦ ἄντρα μπορεῖ νά πλησιάζει πρὸς αὐτό τοῦ φρόνιμου νοικοκύρη, αὐτοῦ δηλαδή πού δέν ἐχθέτει σέ κίνδυνο τή συγγένεια —καί στήν περίπτωση τῆς κατοχῆς τήν κοινότητα καί τήν πατρίδα. Αὐτή ἡ ἐκδοχή τοῦ καλοῦ ἄντρα/νοικοκύρη προβλήθηκε καί στήν περίοδο τῆς Κατοχῆς ὡς παθητική ἀποδοχή τῆς κατοχῆς ἢ μὴ πρόκληση τῶν κατακτητῶν.¹² Ὡς μιά ἐκδοχή τοῦ φρόνιμου θά πρέπει νά δοῦμε καί αὐτόν πού ἀναγνωρίζει καί ἀποκαθιστᾷ τόν ἄλλο/ξένο στήν περιοχή του ὡς φίλο[ξενούμενο] —γεγονός πού στό πολιτικό λεξιλόγιο εἶναι μιά ἐκδοχή τοῦ προδότη. Γενικά, ὅπως θά δοῦμε καί στή συνέχεια, τό πολύσημο αὐτό πρότυπο τοῦ νοικοκύρη θά ἀποτελέσει ὄχημα ἀνταγωνιστικῶν σημασιολογήσεων καί ἀξιολογήσεων, πού θά συνδεθοῦν πάντοτε μέ τή συγκυρία καί τή θέση τῶν ἀντιμάχων στή διαμάχη.¹³

Ὅπως εἶπαμε, τό στοιχείο πού κατ' ἐξοχήν προσδιορίζει τόν ἀνδρειωμένο εἶναι κατ' ἀρχήν ἡ στάση ἀπέναντι στήν ξενική εἰσβολή καί κατοχή,

ἐσχάτη προδοσία, τό ἔγκλημα, τή ζωοκλοπή κλπ., καί νά ἐμπεδώσει τήν ἀσφάλεια», Ἔρης Βελουχιώτης, *Ὁ λόγος τῆς Λαμίας*, Ὀκτώβριος 1944, σειρά: Ἑλληνικά Θέματα. Κατοχή, Ἀντίσταση, Ἐμφύλιος, ἀριθ. 12, χ.τ., χ.χ., σσ. 27-8. Γιά τήν «τάξη τῶν ἀνταρτῶν», βλ. ἀκόμα: Ρ. Βάν Βουσχότεν, *Ἀνάποδα χρόνια, Συλλογική μνήμη καί ἱστορία στό Ζιάκα Γρεβενῶν (1900-1950)*, Ἀθήνα, Πλέθρον, σ. 85 κ.έ., κ.ά.

11. Βλ. τό πολύ χαρακτηριστικό τραγούδι, «Δέν κάνει ὁ Λούκας γιά ἀρχηγός, κι οὐδέ γιά καπετάνιος./Μόν' κάνει γιά κλέφτης στά βουνά, στούς κλέφτες καπετάνιος./Νά τρώει ἀρνάρια τρυφερά, κριάρια σουβλισμένα» (RvB, 413).

12. Πρόκειται γιά μιά ἐκδοχή τοῦ «φρόνιμος» πού προσδιορίζει ἓνα ἐναλλακτικό σέ σχέση μέ τό κλέφτικο πρότυπο συμπεριφορᾶς ἀπέναντι στόν κατακτητῆ καί ἀνήκει σέ μιά μακρά παράδοση ἀνταρσίας τοῦ ἀγροτοποικιομενικοῦ χώρου. Γιά τή σχετική φιλολογία, βλ. Γ. Κοντογιώργης, *Ἑλλαδική λαϊκή ἰδεολογία*, Ἀθήνα, Νέα Σύνορα, 1978· Στ. Δαμιανάκος, *Παράδοση ἀνταρσίας καί λαϊκός πολιτισμός*, Ἀθήνα, Πλέθρον, 1987· Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή ἐπανάσταση καί Εἰκοσιένα*, Ἀθήνα, Πλέθρον, 1993.

13. Γιά τό «φιλότημο» καί τόν «νοικοκύρη», πρβλ. Riki van Boeschoten, *From armatolic*, ὁ.π., σσ. 210. κ.έ. καί 215 κ.έ.

στήν παρουσία δηλαδή ενός ξένου στήν επικράτεια τοῦ ἥρωα, τόν ζωτικό χῶρο τῆς πατρίδας/κοινότητας. Ἔτσι, ὁ ξένος ἀπό ἐν δυνάμει καθίσταται θέσει ἐχθρός καί ὡς μή-φιλοξενούμενος στήν επικράτεια τοῦ ἥρωα προσδιορίζεται πλέον ὡς ἀντίμαχος. Ἡ κατάστασις τῆς κατοχῆς συνιστᾷ πρόκλησι καί ὁ ἀπολογισμός τῆς ἐπιταγῆς πρὸς τόν ἀνδρειωμένο νά προστατεύει τήν πατρίδα καί νά ὑπερασπιστεῖ τήν τιμή του.

Προχωρεῖς σέ σωρούς ἐρειπίων,
σέ μαύρης σκλαβιάς σκοτεινιά,
ξεπετιέσαι Ἑλλήνων γενιά,
πανοπλίες ἡρώων μοιράζεις
στά πιστά τῆς Ἑλλάδας παιδιά [...]
καί τά δίνεις στούς ἄξιους γιούς σου [...]
ἀπό σᾶς περιμένει ἡ Ἑλλάς. (ἈνΤρ, 18)

Ἡ ἀνταπόκρισις σέ αὐτή τήν προσδοκώμενη στάση ἀπέναντι στόν ξένο-ἐχθρό συνιστᾷ τό μέτρο τῆς ἀνδρειοσύνης, προσδιορίζει τοὺς ἄξιους ἀπό τοὺς ἀνάξιους, τοὺς δειλοὺς ἀπό τοὺς γενναίους.

Εἰμ' ἐλεύθερος, μισῶ αἰῶνια
Γερμανούς καί Ἰταλούς κατακτητές,
δέ φοβοῦμαι ὄλμους καί κανόνια,
δέν ψιφᾶω τοῦ ἐχθροῦ τίς μηχανές.
Φόβος τί θά πεῖ, εἴν' ἐντροπή
τό νά νιώσει τοῦ ἀντάρτη ἡ ψυχή. (RuB, 332)

Ἔτσι, ἐνόσον ἡ ἀντίστασις, ὡς ἀρνητική στάση ἀπέναντι στόν ξένο (πολιτική ἐπιλογή, ἀλλά καί διακύβευμα, σύμφωνα μέ ὅσα ἀναφέραμε περὶ τῶν σημασιῶν τοῦ νοικοκύρη) προβάλλεται σέ κάποια περιβάλλοντα — ὅπως ἐκεῖ πού κυριαρχοῦν οἱ ὀργανώσεις τῆς Ἀντίστασης — ὡς καθολική ἐπιταγή, ὁ ἀντιστεκόμενος πού προστατεύει τήν τιμή του ταυτίζεται μέ τόν ἥρωα καί αὐτός πού δέν ἀνταποκρίνεται σέ αὐτή τήν κοινωνικά προσδοκώμενη συμπεριφορά μέ τόν ἀτιμασμένο· ἐπεταῖ ἔτσι ἡ κοινωνική ἀπαξίωσις τοῦ «ντροπιασμένου-ὑποταγμένου». Στάσεις καί συμπεριφορές πού ἐκκινοῦν ἀπό τήν παθητική («δειλία») καί φτάνουν ἕως τήν ἐνεργή ἀποδοχή τῆς κατοχῆς («φιλοξενία τοῦ ξένου-ἐχθροῦ-τοῦ-ἀδελφοῦ» ἢ, στό πολιτικό ἴδιωμα, «προδοσία») ἀξιολογοῦνται ἀρνητικά καί ἀποδίδονται στή συ-

γκυρία καί μέ βάση τίς ἀξίες τῆς ἀνδροπρέπειας. Ἡ πολιτική, ὅμως, θεματοποίηση τῶν συμπεριφορῶν αὐτῶν καί ὁ προσδιορισμός τοῦ ντροπιασμένου-ὑποταγμένου ὡς ἀντιπάλου συναρτῶνται μέ τή σταδιακή ἡγεμονία τῶν ὁργανώσεων τῆς Ἀντίστασης καί τή συνακόλουθη ἀνάδειξη τοῦ ζητήματος τῆς ἐξουσίας στήν κατεχόμενη Ἑλλάδα.¹⁴

Οἱ ὁργανώσεις τῆς Ἀντίστασης θέτουν τό ζήτημα τῆς ἐξουσίας καί καταστρώνουν ἓνα πολιτικό σχέδιο πού προσδιορίζεται ἐν πολλοῖς ἀπό τήν κατάσταση τοῦ πολιτικοῦ, δηλαδή τήν ξενική κατοχή, τό κενό ἐξουσίας καί τή σταδιακή ἀνάδειξη νέων πολιτικῶν δυνάμεων καί ἡγεσιῶν στήν κατεχόμενη Ἑλλάδα.¹⁵ Ὡστόσο, αὐτό πού προβάλλεται ὡς κυρίαρχο στοιχεῖο γιά τήν ἀποτίμηση καί ἀξιολόγηση στάσεων καί συμπεριφορῶν, τή διαχείριση τῆς ἐνεστώσας κατοχῆς ἀλλά καί τῆς ἐξαγγελομένης ἐλεύθερης κοινωνίας εἶναι ἡ κρισιμότητα τῆς κατάστασης πού ἀποδίδεται, κατ' ἀρχήν, στήν παρουσία τοῦ ξένου στήν ἐπικράτεια τῆς κοινότητος/πατρίδας καί, κατόπιν, στίς στάσεις τῶν πολιτικῶν ἡγετῶν («ἀξίων ἤ ἀνάξίων πατέρων») καί τῶν πολιτικῶν ἀντιπάλων («τιμημένων ἢ ντροπιασμένων ἀδελφῶν») ἀπέναντι στό γεγονός τῆς κατοχῆς.

Ἀναφορικά λοιπόν μέ τή συγκυρία, μπορούμε νά συγκεφαλαιώσουμε στήν πρόταση ὅτι τό πολιτικό ζήτημα μεταγράφεται στό συγγενικό ἰδίωμα ὡς ἀκολούθως: ἐμπρός στήν κατάσταση τῆς κατοχῆς, οἱ ἀντρεωμένοι θά περιφρουρήσουν τήν τιμή τῆς πατρίδας καί θά ἀποκρούσουν τόν ξένο, θά ὑποκαταστήσουν τοὺς «ἀνάξιους πατέρες», θά τιμωρήσουν στήν ἀρχή καί θά ἐκτοπίσουν στή συνέχεια τά «ἀνάξια ἀδέλφια». Ἡ, στή λογική τῶν ἐθνικιστικῶν ὁργανώσεων, οἱ ἀντιστασιακές ὁργανώσεις, πού διεκδικοῦν τήν ἡγεσία, ἐκλαμβάνονται ὡς ὕβριστικά ὑποκατάστατα τῆς νόμιμης («πατρικῆς») ἐξουσίας καί ὡς διασπαστές τῆς συνέχειας πού ἀντιπροσωπεύουν οἱ κατεστημένοι πολιτικοί θεσμοί.¹⁶

14. Ν. Κοταρίδης, «Ταυτότητα καί ἀντιπαλότητα σά τραγούδια τῆς Ἐθνικῆς Ἀντίστασης», στό Κ. Κουτσούκης (ἐπιμ.), *Ἡ Ἐθνικὴ Ἀντίσταση στήν Εὐρυτανία. 50 χρόνια ἀπὸ τὸ Ἐθνικὸ Συμβούλιο καί τὴν ἔγερση τῆς ΠΙΕΕΑ*, Πάντειο Πανεπιστήμιον, Ἀθήνα 1985.

15. Βλ. ἐνδεικτικά, Δ. Γληνός, *Τί εἶναι καί τί θέλει τὸ ΕΑΜ*, Ἑλληνικά Θέματα, χ.τ., χ.χ., καί *Ἐθνικὸς Δημοκρατικὸς Στρατὸς (ΕΔΕΣ). Ἰδρυτικόν (1941), Πρόγραμμα (1943), Γιά μιά νέα πολιτικὴ ζωὴ (1943)*, Ἑλληνικά Θέματα, χ.τ., χ.χ.

16. Γιά παράδειγμα, «Μά οἱ γνήσιοι οἱ Ἕλληνες ποτὲ δὲ θά σ' ἀφήσουν./Βουλγάρους καί κομμουνιστάς γιά νά σέ κυβερνήσουν»· (RvB, 333)· «κατσικοκλέφτες καί λη-

Στή συγκυρία αυτή τῆς Κατοχῆς ἀλλά καί τῆς βίαιης ὑποκατάστασης τῆς ἐξουσίας, ὡς ὑπέρτατο ἀπειλούμενο καί προστατευόμενο ἀγαθό προβάλλεται ἡ πατρίδα/μητέρα-γῆ πού κινδυνεύει ἀπό τήν παρουσία τοῦ ξένου κατακτητῆ καί τήν κοινωνική ἀταξία πού ἀντιπροσωπεύουν οἱ ξένοι, ἡ στάσι τῶν «πατέρων» καί τῶν «ἀδελφῶν». Ἔτσι, δέν εἶναι μονάχα ὁ ἑαυτός καί ὁ ἀντίμαχος πού προσδιορίζονται καί ἀξιολογοῦνται μέ βάση αὐτό τό συγγενικό ἰδίωμα, ἀλλά καί τό ἴδιο τό ἀντικείμενο τῆς διαμάχης — ἡ ὑπεράσπισι, καί ἡ προστασία ἀπό τόν ξένο, ἡ ἀπαξίωσι, καί τιμωρία τοῦ ντροπιασμένου —, ὅπως καί τό ἀγαθό πού ὑπερασπίζεται ὁ ἥρωας, δηλαδή ἡ πατρίδα/μητέρα-γῆ. Ἡ εἰκόνα πού μᾶς δίνεται γιά τή σύγκρουσι, ἀκολουθεῖ τό παρακάτω μοτίβο: ἡ πατρίδα/μητέρα-γῆ ἀπειλεῖται καί προσβάλλεται ἀπό τόν ξένο καί τότε καλεῖται ὁ γιός/ἥρωας νά ἀναλάβει δράσι, ἀνταποκρινόμενος ἔτσι στήν προσδοκώμενη συμπεριφορά τοῦ ἀνδροπρεποῦς ἄντρα.

Μέσα στήν καταιγίδα τοῦ πολέμου,
τοῦ φασισμού τῇ μαύρῃ σκλαδιά,
πῆρες ντουφέκι καί θέλεις, γιέ μου,
νά πᾶς ἀντάρτης στά βουνά. (ἈνΤρ, 19)

Ἡ Κατοχή ἐκλαμβάνεται ὡς προσβολή καί μίανσι τῆς πατρίδας/μητέρας-γῆς, ὅποτε ὁ τραγουδιστής ἀπευθύνεται στόν ἀνδρειωμένο —τόν ἐνήλικο γιό πού ἀνταποκρίνεται στό πρότυπο τοῦ ἱκανοῦ νά φέρει ὅπλα παλικαριοῦ— γιά νά ἀποκρούσει τήν ἀπειλή καί νά ἀνταποδώσει τήν προσβολή. Ὅπως συμβαίνει, παραδείγματος χάριν, στά τραγούδια στόν ἐλληνοϊταλικό πόλεμο, ὅπου μιλάει ἡ ἴδια ἡ πατρίδα/γῆ, τό βουνό:

Μαῦρα πετούμενα περνοῦν στόν ἄσπρο οὐρανό μου,
βρομίζουνε τίς ράχες μου, τ' ἀγέρι μαγαρίζουν. (RvB, 315)

Ἡ Ἑλλάς προστάζει, ἡ γλυκιά πατρίδα
καί τά παιδιά της προσκαλεῖ,
νά μή λερῶσιν τ' ἅγιο χῶμα
οἱ δολοφόνοι οἱ χιτλερικοί. (RvB, 338)

στές ἀμούσταχοι ἐπονίτες, /εἴμαστε ἐμεῖς ἐθνικιστές καί γνήσιοι δημοκράτες, /κάτω ὅλοι οἱ κομμουνιστές καί κάτω οἱ πλουτοκράτες» (RvB, 391).

Σέ μιά κατάσταση κατοχής, ὁ ἄλλος/ξένος, ἐρχόμενος ἔξω ἀπό τήν πατρίδα, ἡ ὁποία ἐδῶ ἐκφέρεται στούς ὅρους τῆς τοπικότητας, προσβάλλει, πατάει τή γῆ καί τόν οἶκο, τόν ζωτικό χῶρο καί τό ἱερό τοῦ ἥρωα καί τῆς μητέρας/πατρίδας.

Νά καθαρίσουν τίς πλαγιές, νά διώξουν τούς φασίστες,
πού μόλυναν τόν τόπο μας, τά ὁμορφα χωριά μας. (RvB, 315)

Τί θέλουν οἱ φασίστες σέ χῶμα ἐλληνικό,
τό πέρασμά τους εἶναι πανούκλα καί κακό. (ἌνΤρ, 51)

Ἡ κατοχή τῆς πατρίδας/γῆς ἐκλαμβάνεται ὡς ἀτιμωτική πράξη γιά τή συγγένεια καί βέβηλη γιά τόν τόπο καί γι' αὐτό ὁ τραγουδιστής καλεῖ τόν ἥρωα νά «ξεβρομίσει» τήν πατρίδα/γῆ καί νά «ξεπλύνει» τήν προσβολή πού δέχθηκε ἡ πατρίδα/μητέρα. Τά παραδείγματα στά ἀντάρτικα τραγούδια, ὅπου ἀκολουθεῖται ἡ ἐκδοχή τοῦ «πατάω» ὡς συνώνυμου τοῦ «ὑποτάσσω»¹⁷ εἶναι ἐνδεικτικά:

Ὁ φασισμός ἐπλάκωσε τόν τόπο πέρα ὡς πέρα [...]
κατέβηκαν στούς κάμπους, χτυπῆσαν τά χωριά,
ἀτίμασαν κοπέλες καί κάψανε χωριά. (RvB, 352)

[...] φασίστες βρομεροί, Βούλγαροι Γερμανοί. (RvB, 358)

Βλέπουμε παραστατικά αὐτή τήν πρόσληψη τῆς κατάκτησης ὡς μίανσης καί προσβολῆς. Ἐδῶ, ἡ εἰκόνα τῆς προσβεβλημένης πατρίδας/μητέρας, πού συνήθως φέρεται νά κλαίει μαυροφορεμένη, συνιστᾷ ἕναν ἀπολογισμό τῆς κατάστασης πού ἐπιτάσσει τόν ἥρωα νά ἀνταποκριθεῖ στήν κοινωνικά ἀναμενόμενη συμπεριφορά τῆς ἀνδροπρέπειας, νά προστατέψει τήν πατρίδα/μητέρα καί νά «ξεπλακώσει», ὅπως λέει τό τραγούδι, τήν πατρίδα/γῆ. Στό ἰδιώμα τῆς συγγένειας καί τούς ὅρους τῆς ἀνδροπρέπειας, ὁ ἥρωας καλεῖται νά «σηκώσει» τήν προσβολή καί νά «ξεπλύνει» τήν ἀτιμία πού ἔγινε πάνω στήν πατρίδα/μητέρα-γῆ.

17. Πρβλ. Κ. Χατζηδάκης, «Χρήσεις καί παραστάσεις τοῦ σώματος στήν ὁσμаноκρατούμενη κοινωνία», *δοκίμies*, 2(1995), σ. 69 κ.ε.

Ἡ ἀπόδοση τῆς διαμάχης κατακτητῶν-ἀντιστασιακῶν μέ αὐτόν τόν τρόπο ἐπιτάσσει τήν καθολική ἀντίθεση στόν ξένο καί λειτουργεῖ ὡς ἐπιβεβαίωση τῶν συνεκτικῶν δεσμῶν τῆς κοινότητος ἀπέναντι στόν τοπικά καί συγγενικά ἄλλο. Καθώς μάλιστα στό πολιτικό ἐπίπεδο οἱ στάσεις αὐτές συνιστοῦν διακύβευμα, ἡ προβολή τῶν ἐπιλογῶν ἀντίστασης ὡς καθολικῆς κοινωνικῆς προσταγῆς ἀπονομιμοποιεῖ ἐναλλακτικές στάσεις ἀπέναντι στήν κατάκτηση (παθητικῇ ἀποδοχή, μή ἔχθεσι σέ κίνδυνο, συνεργασία-φιλοξενία) καί ἀποδίδει τή διαφοροποίηση στό ἐσωτερικό τῆς κοινότητος ὡς δειλία/ἀνανδρεία καί κατόπιν ὡς ἀτιμία/προδοσία.

Στό ἴδιο σημασιολογικό πλαίσιο ἐντάσσονται καί στό ἰδίωμα τῆς συγγένειας ἐκφέρονται οἱ πρακτικές τοῦ ἀντιμάχου, πού φέρονται νά ἀντίκεινται στίς ἀξίες τῆς ἀνδροπρέπειας. «Ἀντάρτες δέν ἐβρήκανε, βάζουν φωτιά καί καΐνε», «κατέβηκαν στούς κάμπους... ἀτίμασαν κοπέλες», λένε τά τραγούδια γι' αὐτούς τοὺς «ἀνάνδρους» ἄνδρες, τοὺς μή ἀνδροπρεπεῖς πολεμιστές. Πρόκειται γιά πρακτικές προσβολῆς τοῦ οἴκου/τόπου ἢ γιά μοτίβα πού ἀνήκουν σέ μιά ρητορική τοῦ πολέμου καί δηλώνουν προσβολή στό πρόσωπο τοῦ ἀντιμάχου μέσα ἀπὸ τό πάτημα τοῦ τόπου, τήν κατάκτηση τοῦ ζωτικῆς του χώρου. Ὁ ξένος ἐν δυνάμει ἐχθρός, ὅταν παρουσιάζεται στήν ἐπικράτεια τοῦ ἥρωα χωρὶς νά εἶναι φιλοξενούμενος, ἐννοεῖται ὡς ἀπειλή καί προσβολή γιά τήν πατρίδα/γῆ. Συνεπῶς, αὐτὴ ἡ κατάσταση συνιστᾷ προσταγή πρὸς τόν ἥρωα νά ἀναλάβει δράση καί νά ἀπαντήσῃ. Ἔτσι, μιά κατάσταση κατοχῆς, δηλαδή κοινωνικῆς ἀταξίας, ὑπαγορεύει τήν ἐξοδο τοῦ ἥρωα ἀπὸ τήν ἐστία, πού διατυπώνεται συνήθως μέ τή φράση «[ἀναγκάστηκε καί] πῆρε τά βουνά», ἢ «[ἀναγκάστηκε καί] βγήκε στό βουνό».¹⁸ Ὅπως θά δοῦμε στή συνέχεια, τό βουνό, ἀπὸ ἄγριος μή-κατοικημένος χώρος, μετασχηματίζεται λόγω τῆς κοινωνικῆς ἀταξίας σέ τόπο τοῦ ἐλευθερωτῆ. Ὅπως μᾶς λέει καί ἓνα ἀπὸ τά ωραιότερα τραγούδια:

Ποῦ 'σαι, μανούλα, νά μέ ἴδεις γιά νά μέ καμαρώσεις [...]

Μᾶς κάψανε τό σπίτι, πάει κι ἡ ἀχυράνα

κι ἐγὼ πάω στήν Γκιώνα καί ποῦ θά πάω ἀκόμα. (RvB, 325)

18. Πρβλ. Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακὴ ἐπανάσταση καί Εἰκοσιένα*, ὁ.π., τό κεφάλαιον «Ὁ κατακτημένος πού ἂν καί κατακτημένος ἐξοπλίστηκε καί λεηλατεῖ, ὅπως ἀρμόζει σέ κατακτητὴς. Μιά τοπολογία τοῦ ἀρματολισμοῦ», σ. 21 κ.έ.

Γενικά ἡ δράση τοῦ ἀντίμαχου, ὅταν μάλιστα βρίσκεται στὸν τόπο τοῦ ἥρωα, παρουσιάζεται ὡς ἀνάνδρη καὶ ὄχι ὡς ἀξιοσύνη στὸν πόλεμο, ἀφοῦ ἡ παρουσία στὸν ξένο τόπο καὶ οἱ πρακτικές κατοχῆς ἀντιβαίνουν τὴν ἠθική τάξη τῆς κοινωνίας καὶ τὴν ἠθική τοῦ ἀνδροπρεποῦς πολέμου:

Ἔλα, βρέ ἄπιστε Ἰταλέ, κορόϊδο Μουσολίνι
νὰ μετρηθοῦμε ὁῶ μαζί, νὰ ἰδεῖς τό τί θά γίνει.
Δέν ἔχει γέρους κι ἄρρωστους σήμερα γιὰ νὰ σφάζεις
οὔτε κορίτσια ντροπαλά, οὔτε χωριά νὰ κάψεις,
παπάδες γιὰ νὰ τυρανῶς στή μέση στοῦ παζάρι,
ἔχεις μπροστά σου σήμερα τὸν καπετάνιο Ἄρη. (RvB, 326)

Πρόκειται γιὰ τὴν ἐγκαθίδρυση μιᾶς ἀρνητικῆς ἀμοιβαιότητος, ὅπου ὁ ἥρωας ἀναλαμβάνει νὰ ἀντιπαλέψει τὸν ἀντίμαχο, καλεῖται νὰ ἐκδοκηθεῖ τίς ἀνάνδρες γιὰ τὸν ἴδιο καὶ ἀτιμωτικές γιὰ τὴν πατρίδα πράξεις τοῦ ἐχθροῦ. Ὁ ἥρωας παρουσιάζεται ὡς «φρουρός τῆς τιμῆς» καὶ ὡς «ἐκδοκῆτής». Ἡ διαμάχη παριστάνεται πάλι μέσα ἀπὸ τὸ ἴδιωμα τῆς συγγένειας καὶ, αὐτὴ τὴ φορά, στοὺς ὅρους τῆς βεντέτας, ὅπου οἱ ἀντιπαλότες καὶ οἱ ἀλληλεγγυότες δὲν παραπέμπουν στοῦ ἐπίδικου διακύβευμα τῆς συγκυρίας, ἀλλὰ σέ «συγγενικά», δηλαδή στίς ὑποστασιοποιημένες ἐξω ἀπὸ τὴ σύγκρουση καὶ ὄντολογικά κατὰ μιὰ ἔννοια ὀργανωμένες διαμάχες. Τώρα οἱ ἥρωες ἀποκαλοῦνται «ἀδελφια», συνδέονται δηλαδή φαντασιακά μέ δεσμούς αἵματος καὶ καλοῦνται νὰ συμπεριφερθοῦν ἀλληλέγγυα, πέρα ἀπὸ τὸ ἰδιαίτερο διακύβευμα τῆς σύγκρουσης:

ἐμπρός ἀδελφωμένοι καὶ σὰν ἄντρες μέ τιμὴ (RvB, 376)

ὦ, ἀγώνα, ἐσύ πατέρα κάθε εὐγενικῆς καρδιάς,
πού μᾶς ἔδεσες μέ αἷμα καὶ μέ πνεῦμα ἐλευθερίας (RvB, 376)

ἀδελφια [...] Ζητοῦν ἐκδίκηση αὐτοὶ πού πέσανε γιὰ μᾶς (RvB, 365)

Ξυπνᾶνε οἱ σκλάβοι κι ἐκδίκηση, αἷμα
ζητᾶν στήν ἀντάρα, νικώντας τό ψέμα [...]
Παντοῦ οἱ ἐργάτες, ἀγρότες ξυπνᾶνε
κι ἐκδίκηση αἷμα στοῦ αἵμα ζητᾶνε,
γιὰ κείνους πού πέσαν ἐκεῖνοι πού ζοῦν,
τό αἷμα θυμάτων γιὰ πάντα θρηνοῦν [...]
στό τίμιο λάβαρο πάντα πιστοί. (ἈνΤρ, 19-20)

Καθώς, λοιπόν, ἡ διαμάχη ἀνάγεται στά ὄντολογικά/ταυτολογικά στοιχεῖα τῶν ἀντιμάχων, τό πρόσθημα τοῦ ἐκδοικτῆ πού συναντοῦμε ἀποδίδει κάτι πού δέν μπορεῖ νά ἀποδοθεῖ στήν πολιτική γλῶσσα μέ μιᾶ ἀντίστοιχη λέξη, ὅπως, παραδείγματος χάριν, «ἀπελευθέρωσι ἀπό τόν ξένο» ἢ «τιμωρία τοῦ ἀνάξιου οἰκείου». ¹⁹ Ἡ λέξη ἐκδοικτῆ πού ἀνήκει στό ἴδιωμα τῆς συγγένειας σημαίνει ὅτι οἱ ἀντίμαχοι διεξάγουν ἕναν πόλεμο πέρα ἀπό τό ἰδιαιτέρο, συγκυριακό διακύβευμα καί, στό πλαίσιο μιᾶς ἀρνητικῆς ἀμοιβαιότητος, ἀνταποδίδουν τίς προσβολές τοῦ ἑνός πρὸς τόν ἄλλο, ὑπερασπιζόμενοι, μέσα ἀκριβῶς ἀπό τή συνέχεια τῆς σύγκρουσης, τήν ταυτότητα τῶν συγκρουομένων. ²⁰

Ὁ ἥρωας καλεῖται νά ἀνταποκριθεῖ στό ἰδεῶδες τῆς ἀνδροπρέπειας, νά προστατέψει ὁγλαδῇ τήν τιμή καί νά ἐκδοικθῇ τήν προσβολή, προκειμένου νά ἐγγυηθεῖ τῇ ἡθικῇ «συνέχεια τῆς γενιᾶς» του. Στό πλαίσιο αὐτό μπορούμε νά διαβάσουμε τό ζεῦγος ἄξιος/ἀνάξιος πού συναντοῦμε στά τραγούδια. Μέ τό πρόσθημα «ἄξιο τέκνο» φέρεται αὐτός πού μπορεῖ καί ἀναλαμβάνει νά προστατεύσει τή μητέρα/πατρίδα-γῆ ἀπό τήν ἀπειλή καί νά ἀπαντήσει στήν προσβολή. Ἐδῶ τό πρόσθημα «ἀνάξιος» δέν ἀποδίδεται στὸν ἀντίμαχο, ἀλλὰ στὸν ντροπιασμένο ἀδελφό, ὁ ὁποῖος δέν ἀνταποκρίνεται στό πρότυπο τῆς ἀνδροπρέπειας, δέν ἀξιώνεται νά ὑπερασπίζει τό ὑπέρτατο ἀγαθό, τήν πατρίδα/μητέρα-γῆ, καθὼς ἀποδεικνύεται δειλὸς καί ἀνάνδρος —πρόσθημα πού στήν πορεία διολισθαίνουν ὁλοένα καί περισσότερο πρὸς τό «προδότης» καί τό «ἀντίμαχος».

Φωτιά τσεκούρι σέ ὅλους τοὺς προδότες.

τοὺς αἵτιους τοῦ κάθε μας κακοῦ. (RvB, 346)

19. Βλ. σχετικὰ, «Διατάξεις γιὰ τὴ Λαϊκὴ Αὐτοδιοίκηση καὶ τὴ Λαϊκὴ Δικαιοσύνη, Διαταγὴ τοῦ Γενικοῦ Στρατηγείου τοῦ ΕΛΑΣ», ὅπου ὀρίζεται ρητὰ ὅτι ὁ σκοπὸς δέν εἶναι ἡ ἐκδοικτῆ ἀλλὰ ἡ βελτίωσις τοῦ ὑπαίτιου. Ἡ διαταγὴ αὕτη μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἀπάντησις σέ μιὰ διαδεδομένη πρακτικὴ ἀνταποδόσεων ἢ στήν πρόσληψιν ὁρισμένων πρακτικῶν στοὺς κώδικες τῆς ἐκδοικτῆς. Περισσότερα στὸ Ρ. Βάν Μπουσρότεν, «Ἡ τάξις τοῦ λαοῦ καὶ ἡ τάξις τῶν ζορματάδων», στὸ Κ. Κουτσούνης *Ἡ Ἑθνικὴ Ἀντίστασις στὴν Εὐρώπη*, ὁ.π. Βλ. καὶ *Ἀνάποδα χρόνια*, ὁ.π.

20. Στό πλαίσιο μιᾶς τέτοιας ἀντιλήψεως τῆς ἱστορίας, ἡ ἐνεστῶσα σύγκρουσις καὶ κυρίως ἀναρχικὰ μέ τὸν ἐσωτερικὸ ἐχθρό θὰ συναντήσῃ νεωτερικὰς ἐρμηνεῖες τῆς ἱστορίας, ὅπου ἡ διαμάχη ἀποδίδεται ὡς ἐκβολὴ στὴ συγκυρία μιᾶς ἱστορικῆς ἐκκρεμότητος ἢ μιᾶς ἱστορικῆς ἐξέλεξης, πού ἡ παρουσία τοῦ ξένου ἀπλῶς τὴν ἀναδεικνύει. Βλ., σχετικὰ, Ν. Κοτταρίδης, «Ἱστορία καὶ ἡ σύγκρουσις», ὁ.π.

Κι ἂν βρέθηκαν στό δρόμο σου προδότες πουλημένοι,
γιά σένα ὁ Ζέρβας ξαγρυπνᾷ, Ἑλλάδα δοξασμένη. (RvB, 333)

Στούς προδότες χαρίζω λεπίδι
στούς ἐχθρούς εἴμ' ἐγώ ἐκδικητής. (RvB, 387)

Ἀντίστοιχη χρήση γίνεται καί μέ τό πρόσθημο «τίμος»/«ἄτιμος». Ὡς τίμος φέρεται αὐτός πού συμπεριφέρεται κατά τίς συμβάσεις, δέν προσβάλλει τήν τιμή τοῦ ἄλλου (ὅπως οἱ ἄτιμοι Ἴταλοί ἢ ἀργότερα ἄτιμοι Ἑγγλέζοι, Ἑαμίτες, Ἑδεσίτες κλπ.) καί ἀποτρέπει τήν προσβολή τῆς δικῆς του τιμῆς, ζεῖ δηλαδή μέ ἐντιμότητα. Εἶναι μιά θετική ἐκδοχή τοῦ πρότυπου «νοικοκύρης», γιά τό ὅποιο κάναμε λόγο προηγουμένως. Δηλαδή τό πρόσθημο «τίμος» δέν ἀνάγεται ἔτσι κι ἀλλιῶς σέ κάποιο ἐπαναστατικό ιδεῶδες, γιατί ἀκριβῶς ἔξω ἀπό τίς ἀξίες τῆς ἀνδροπρέπειας καί τῆ συνθήκη μᾶς ἀρνητικῆς ἀμοιβαιότη-
τας δέν λαμβάνει κάποια ἐπιθετική/πολεμική σημασία. Ἄτιμος, λοιπόν, εἶναι κι αὐτός πού προσβάλλει τήν τιμή κάποιου («ἄτιμοι Ἴταλοί, ἄτιμα σκυλιά») ἢ δέν ὑπερασπίζεται, ὡς ὀφείλε, τήν ἴδια του τήν τιμή. Ἔτσι, στίς σημασίες τοῦ ἄτιμος συμπεριλαμβάνονται ταυτόχρονα ὁ ἄτιμωτής καί ὁ ἀτιμασμένος-ντροπιασμένος. Τά ἴδια αὐτά πρόσθημα ἀποδίδονται καί στόν προδότη, πού εἶναι ἀνάξιος καί ἄτιμος, ἀφοῦ δέν προασπίζεται τήν τιμή του, προσβάλλει μέ τήν πράξη του (συνέργια στόν ξένο ἢ φιλοξενία τοῦ ἐχθροῦ-τοῦ-ἀδελφοῦ) τήν τιμή ἄλλων καί, ἐπιπλέον, ὡς κατακτημένος παραμένει ἀτιμασμένος/ντροπιασμέ-
νος, ἀφοῦ δέν ἀνταποδίδει τήν προσβολή πού ἔγινε στήν πατρίδα/μητέρα-γῆ.

Τό ἄξιό τέκνο, λοιπόν, εἶναι αὐτό πού συμπεριφέρεται ὡς προστάτης τῆς πατρίδας/μητέρας-γῆς, ἐνῶ τό ἀνάξιο αὐτό πού δέν ἀνταποκρίνεται καί δέν ἀπαντᾷ, ὅπως ἡ κοινωνία προσδοκᾷ, στήν πρόκληση καί τήν ἀπειλή. Γι' αὐτόν τό λόγο δέ ἀξιῶνεται νά ὀνομαστῇ ἀντίμαχος τοῦ ἥρωα, ἀλλά διαπομπεύεται. Θυμίζω τή φράση τοῦ Ἀρη Βελουχιώτη: «Ναί, σφάξαμε, ἀλλά σφάξαμε προδότες», ἢ τό σύνθημα «κρεμάλα στούς προδότες» ἢ, πάλι, αὐτή τή φρικιαστική εἰκόνα μέ τά κομμένα κεφάλια στούς φανοστάτες πού ἀνήκει στή μακρά παράδοση πρακτικῶν διαπόμπευσης καί εὐτελισμοῦ τοῦ ἀντίμαχου, παριστάνοντάς τον ὡς ἀνάξιο καί ἐπαίσχυντο.

Ἀφοῦ τοὺς ἐσκοτώσανε μέ κοφτεροὺς μπαλτάδες,
στά δέντρα τά κεφάλια τους κρεμάσαν οἱ φονάδες,
τσιγάρο τοὺς ἐβάλανε στό στόμα γιά νά πιοῦνε,
τραγοῦδια ἐπαναστατικά τοὺς λέγανε νά πιοῦνε. (RvB, 346)

Τόν Ζέρβα θά τόν δέσουμε στοῦ Ἄρη, τή φοράδα
καί θά τόν σεριανίσουμε σέ ὅλη τήν Ἑλλάδα. [...]
Ἀπάνω στά ψηλά βουνά θ' ἀνοίξουμε ἓνα λάκκο,
θά θάψουμε τό φασισμό χωρίς παπά καί διάκο. (RvB, 347)

Ἄς θυμηθοῦμε πάλι ὅτι στόν Ἐμφύλιο καί οἱ δύο πλευρές κατηγοροῦσαν τόν ἀντίπαλο γιά προδοσία τῆς πατρίδας, ὁγλαδῇ, γιά τό ὅτι δέν ἀνταπέδωσαν τήν ξενική προσβολή πάνω στήν πατρίδα/μητέρα-γῆ καί, ἐπιπλέον, τήν ἐξέθεταν στήν ἀτίμωση (ἀντιστασιακοί) ἢ συμμετεῖχαν στήν ἀτίμωσή της (συνεργάτες), «φιλοξενώντας» ἢ, ἀργότερα, προστρέχοντας στόν ἐχθρό-τοῦ-ἀδελφοῦ.

Ἔτσι, πρὶν ἀκόμα ἐκδηλωθοῦν οἱ ἐσωτερικές συγκρούσεις, βρισκόμαστε στό κατώφλι μιᾶς ρήξης, μιᾶς ἀσυνέχειας μέσα στήν ἱστορία. Στό βαθμό πού οἱ ἐσωτερικές ἀντιθέσεις ἀκολουθοῦν ἢ συνέλκουν ἐμπλοκές ξένων, ἡ παράσταση τῆς ἐνότητας τῆς κοινότητας/πατρίδας —πού προσδιορίζεται καί ἐπιβεβαιώνεται ἀπό τόν τοπικά καί συγγενικά ἄλλο— διασπᾶται καί ἡ ἀνάκτησή της ἐπιχειρεῖται μέσω τῆς ἐκκαθάρισης.

Τό φασισμό μέ ὄπλο πολεμάμε,
ὥσπου νά λείψει ἀπό τή γῆ,
προδότες καί ἀντίδραστὲς μισοῦμε,
στὴ νίκη ὁ λαός μᾶς ὁδηγεῖ. (ἈνΤρ, 32)

Ἐδῶ ὁ ἀντίμαχος δέν εἶναι ἓνας ξένος κι ἡ ἀπειλή δέν ἔρχεται ἔξω ἀπό τά ὅρια τῆς κοινότητας, ἀλλὰ εἶναι ἓνας «ἀδελφός» πού ἔγινε «ξένος/ἐχθρός» μέσα στό ἴδιο του τό σπίτι. Ἐδῶ ἀρχίζει μιὰ τραγική, οὐκεία καί ἀνοίκεια ταυτόχρονα, σύγκρουση, μιὰ σύγχυση, στά ὅρια τῆς συγγένειας καί τῆς τοπικότητας.

Τώρα δέν μπορεῖ νά προσδιοριστεῖ πλέον ἡ ἐπικράτεια τῆς συγγένειας, ἡ ἴδια ἡ πατρίδα/μητέρα-γῆ. Ὁ κάθε ἥρωας δέν προσσπίζεται κάποια ὀριοθετημένη ἐπικράτεια, ἡ πατρίδα/μητέρα-γῆ εἶναι ταυτόχρονα ἀντικείμενο υπεράσπισης καί προσβολῆς, κατάκτησης καί ἀπελευθέρωσης. Τό ἰδίωμα τῆς συγγένειας ἐπιστρατεύεται πάλι γιά νά ἀποδώσει αὐτό τό ἐμφύλιο δράμα. Ὁ ἴδιος πού γίνεται ἄλλος φέρεται μέ πρόσημα πού τόν τοποθετοῦν φαντασιακά ἔξω ἀπό τά ὅρια τῆς πατρίδας/μητέρας-γῆς, εἴτε μέσω κάποιου ἐθνικοῦ προσδιορισμοῦ (π.χ. γερμανοτσολιάδες ἢ εἰσβολοὺλγαροι), πού το-

ποθετεί τόν συγγενή-έχθρό εκτός του ζωτικού χώρου, είτε, πάλι, μέσω χαρακτηρισμῶν πού ἀναιροῦν τήν αἱματική σχέση τῶν ἀντιμάχων καί, πέρα ἀκόμα κι ἀπό τούς ἐθνικούς προσδιορισμούς, κατατάσσουν τόν ἄλλο στό κόσμο τῆς φύσης (σκυλιά, κοράκια, λύκοι κλπ.), δηλαδή καί πάλι τοπολογικά ἔξω ἀπό τήν κοινωνία καί τόν πολιτισμό.

Ἡ μεταγραφή τῆς ἀντιπαλότητος καί τῆς σύγκρουσης στόν ἄξονα φύση-πολιτισμός ἀκολουθεῖ μιὰ μακρά ποιητική παράδοση. Στή δημοτική ποιητική παράδοση ἐπιστρατεύονται μεταφορές ἀπό τήν τάξη τῆς φύσης προκειμένου νά ἀποδοθοῦν ἀνθρώπινα χαρακτηριστικά ἢ νά ἐπιχειρηθεῖ ὁ ἀπολογισμός μιᾶς κατάστασης. Γενικά θά μπορούσαμε νά πούμε ὅτι στή ρητορική τῆς ἀνταρσίας οἱ σχέσεις φύσης-πολιτισμοῦ ἀποδίδουν τήν κοινωνική τάξη ἢ τήν κοινωνική ἀταξία (ἢ τήν ἁρμονία-δυσἁρμονία φύσης καί πολιτισμοῦ).²¹ Ἐτσι, ἡ σχέση φύσης-πολιτισμοῦ σημαίνεται διπλά: κοσμική ἁρμονία-δυσἁρμονία πού ἀναλογεῖ στό δίπολο κοινωνική τάξη-ἀταξία. Ἀπό αὐτή τήν πολυσήμαντη σημασιολογική καί μυθολογική περιοχὴ θά σχολιάσουμε δύο ζητήματα: τή σχέση βουνό (φύση)-οἰκισμένος χῶρος (κοινωνία) καί τή σχέση θεριό (θετικός ἢ ἀρνητικός ἥρωας/φύση)-κοινωνία (τάξη ἢ ἀταξία/πολιτισμός).

Τό πρόσημο «βουνό», ὁ μὴ-κατοικημένος χῶρος, πού ἀνήκει σέ μιὰ μακρά παράδοση ρητορικῆς τῆς ἀνταρσίας (ὅπως φαίνεται ἰδιαίτερα στό κλέφτικο καί ἀργότερα τό ληστρικό τραγούδι), σημαίνεται διπλά καί στά ἀντάρτικα τραγούδια. Τό βουνό εἶναι ὁ «ἀπάτητος» χῶρος, ὅπου κατοικεῖ τό «θεριό» ἢ πηγαίνει ἡ «τρέλα», μιὰ συμπεριφορὰ πού δέν ἐγγράφεται στίς κανονικότητες τῆς «ἐδραίας» παραδοσιακῆς κοινωνίας —ὅπου πρέπει νά συμπεριλάβουμε βέβαια τήν καρτερικότητα καί τήν ὑποταγή. Τό βουνό λοιπόν συνιστᾷ τόπο ἐξορκισμοῦ καί ἀποβολῆς τοῦ κακοῦ («ἡ τρέλα πηγαίνει στά βουνά»),²² ἀλλά

21. Βλ. καί Ν. Σιδέρης, «Τὸ ἐμφύλιο πνεῦμα», στὸν παρόντα τόμο. Μεταφορές ἀπὸ τήν τάξη τῆς φύσης ἐπιστρατεύονται γιὰ νά ἀποδώσουν τήν καθολικὴ ἀντίθεση τοῦ ἥρωα καί τοῦ ἀντιμάχου. Ἐνδεικτικά, «Τί ἔχεις κατμένε κόρακα καί σκουζεις καί φωνάζεις; / Μήπως δεψᾷς γιὰ αἷματα, μήπως πεινᾷς γιὰ σάρκα» (RvB, 318). Ἄλλες φορές πάλι οἱ μεταφορές αὐτές ἐκφράζουν τήν ἁρμονία φύσης καί πολιτισμοῦ: «χαρούμενο ἀγέρι φυτᾶ. / ροδιζεις στὸν κόσμο χαρούμενη αἰγὴ» (ἈνΤρ, 29)· ἢ πάλι: «τῆς σκληριάς τὰ μαῦρα θάμπη, [...] βαριά στενάζουν τὰ βουνά κι ὁ ἥλιος σιννεφιάζει» (ἈνΤρ, 34).

22. Πρβλ. Α. Κυριακίδου-Νέστορος, *Λαογραφικά μελετήματα*, Ἀθήνα, Νέα Σίνωρα, 1979, σημάδια τοῦ τόπου, σ. 15 κ.έ. Πρβλ. τό τραγούδι, «Λόχος τρελῶν περνάει,

ταυτόχρονα χώρο καταφυγίου του ήρωα που υφίσταται την κοινωνική αδικία («βγήκε στο κλαρί»);²³

Αυτή η διπλή σήμανση, δεν έχει να κάνει με κάποια οντολογικά, χαρακτηριστικά στοιχεία του κλέφτη/άντάρτη, όπως θέλει η ρομαντική φιλολογία, αλλά συναρτάται με την κατάσταση της κοινωνικής τάξης ως προς την οποία προσδιορίζεται. Όταν η «τρέλα», δηλαδή η ανυπακοή και η ανταρσία προσδιορίζονται ως απειλή για την κοινωνική τάξη, τότε το βουνό είναι ο χώρος εξορισμού και αποβολής του «κακού». Όταν η ανταρσία προσδιορίζεται ως αντίδραση σε μία κατάσταση κοινωνικής αταξίας, τότε το βουνό είναι ο τόπος καταφυγίου του ήρωα και η «έξοδος» αντιπροσωπεύει το ενδεχόμενο της απελευθέρωσης.

Ἀπάνω στὰ ψηλά βουνά παλεύουν γιὰ τὴ λευτεριά.

Ἀντάρτες βγήτε στὰ βουνά, γιὰ τὴ ζωὴ, τὴ λευτεριά. (ΑνΤρ. 31)

Τό ἴδιο τὸ «βουνό» καθίσταται, ἀπὸ τόπος ἐξοστρακισμού, τόπος ἐξαγνισμού καὶ συναντᾷ τοὺς συμβολισμούς της ἐλευθερίας σὲ ἀντίθεση, μὲ τοὺς συμβολισμούς της ὑποταγῆς πού ἀποδίδονται στὸν «κάμπο» —καί, στὴν περίπτωσή μας, στὴν καρτερικότητα τοῦ οἴκου.

Αὐτὸς ἀκριβῶς ὁ προσδιορισμὸς της σχέσης φύση-πολιτισμὸς ὡς κοσμικῆς ἁρμονίας ἢ σύγκρουσης συνιστᾷ διακύβευμα στοὺς κόλπους της κοινωνίας. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ της ἐξουσίας καὶ της φρόνιμης συμπεριφορᾶς, ὁ ἐξερχόμενος εἶναι «ἀγρίμι»;²⁴ «τρέλος» («ἀπονενοημένος», γιὰ νὰ θυμηθοῦμε ἓνα γιὰ αἰῶνες προσφυλὲς πρόστιμο της ἐξουσίας), δηλαδή, ἀπειλή, γιὰ τὴν κοινωνικὴ τάξη. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ἀντάρτη, ὁ ἐξερχόμενος ἀντιπροσωπεύει τὸ ἐνδεχόμενον της ἀνάκτησης της κοινωνικῆς τάξης. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἡ ἀντίθεση, φύση-πολιτισμὸς ἀναλογεῖ στὴν ἀντίθεση, ἀντάρτης-ἐξουσία, ὡς

παραίνοντας γιὰ τὴ γραμμὴ, /σκιαῖζεται ὁ τόπος καὶ βροντᾷ. σκιαζονται καὶ οἱ Γερμανοί» (RrB, 391).

23. Ἡ σήμανση τῶν προστίμων «κλέφτης», «κλαρίτης», «κλεπτής», «άντάρτης» παραμένει μέχρι σήμερα ἀμείωτη, γεγονός πού δὲν ὀφείλεται μόνον στὴν ἐπίδραση, της ρομαντικῆς φιλολογίας καὶ ἰδίως στὴν ἀναρχικὴ της ἐκδοχή, ἀλλὰ καὶ στὴ λειτουργία τῶν σχετικῶν πρακτικῶν στὴν παραδοσιακὴ κοινωνία. Ὡρβλ. Στ. Δαμασκῆκος, *Παραδόση ἀνταρσίας καὶ λαϊκὸς πολιτισμὸς*, ὁ.π. Καὶ Ν. Κοταρίδης, *Παραδόσιακή ἐπανάσταση*, ὁ.π.

24. Ἐνδεικτικὰ, «Φασιστᾶδες μαῦροι ὄρακοι μᾶς βρωμίσανε τὴ γῆ» (ΑνΤρ. 40).

έσωτερικό διακύβευμα στο πλαίσιο τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Τό διακύβευμα λοιπόν εἶναι νά προσδιοριστεῖ καί νά ἀξιοδοτηθεῖ ἡ σύγκρουσι τοῦ ἀντάρτη μέ τήν ἐξουσία, ὡς ἀπειλή γιά τήν κοινωνική τάξη ἢ ὡς ἀναγγελία ἀποκατάστασις τῆς ἀταξίας, ἡ ὁποία ἀποδίδεται στή συμπεριφορά τῆς ἐξουσίας.

Ὁ προσδιορισμός λοιπόν τῆς κατάστασις προσδιορίζει καί τόν ἀντάρτη ὡς «τρελό-ἀγρίμι-ἀπειλή»²⁵ ἢ, ἀντίθετα, ὡς «δικαιοδότη-ἐλευθερωτή» καί τήν ἐξουσία ὡς ἐγγυητή ἢ ὑπονομευτή τῆς τάξης. Μ' ἄλλα λόγια, στόν μεταφορικό ἄξονα φύση-πολιτισμός μεταγράφεται ἓνα κοινωνικά προσδιορισμένο διακύβευμα πού συνδέεται μέ τό ζήτημα τῆς ἐξουσίας: ἀπόκρουσι τῆς ἀπειλῆς πού ἀντιπροσωπεύει ὁ ἀντάρτης ἢ ἀποκατάστασις τῆς τάξης, ἡ ὁποία ἀπειλεῖται, στήν περίπτωσι αὐτή, ἀπό τήν ἴδια τήν ἐξουσία.²⁶

Ἔτσι, τό διακύβευμα αὐτῶν τῶν συμβολικῶν ἀνταλλαγῶν εἶναι ὁ προσδιορισμός τῆς σχέσις φύση-πολιτισμός ὡς σχέσις κοσμικῆς σύγκρουσις ἢ ἀρμονίας —ὅταν, παραδείγματος χάριν, τά στοιχεῖα τῆς φύσις συνδράμουν τόν ἥρωα. Ἔχουμε λοιπόν ἓνα διπλό παιχνίδι: διχοτόμησι τοῦ πόλου «φύσις» σέ θετικό καί ἀρνητικό, ἀπόδοσι στόν ἀντίπαλο τῶν ἀρνητικῶν προσήμων (κοράκι, ἀπειλή γιά τήν τάξη) καί οἰκειοποίηση τῶν θετικῶν (ἀετός, συνδρομή στήν τάξη).²⁷ Ὁ ἀντάρτης, πού ἔτσι κι ἄλλιῶς ταυτίζεται μέ τή φύση, ὑπόκειται σ' αὐτή τή διπλή σήμανσι: δικαιοδότης ὅταν καταδεικνύεται κοινωνική ἀταξία καί ἐξαγγέλλεται ἡ ἀποκατάστασις τῆς τάξης ἢ σύμβολο τοῦ κακοῦ καί μῖασμα ὅταν ἀπειλεῖ τήν τάξη.²⁸

Βγῆκαν ἀντάρτες στά βουνά [...]

καί χτυποῦν τήν τυραννία.

Κυριαρχία λαϊκή

καί ὁ νόμος νά μὴν ἀδικεῖ.

25. «Κατέβηκαν στούς κάμπους, χτυπήσανε χωριά,/ἀτίμασαν κοπέλες καί καίψανε χωριά» (RvB, 352).

26. Πρὸς ἀπὸ αὐτῆς τίς συνθήκες ἡ ἔννοια τῆς (κοινωνικῆς) τάξης μοιάζει νά λειτουργεῖ προστατευτικά γιά τοὺς ἀγροτικούς πληθυσμούς», Ἐρ. Καψωμένος, *Δημοτικὸ τραγούδι*, ὁ.π., σ. 259.

27. Ἐνδεικτικά, «Ἔχουμε ἀρχηγούς λιοντάρια,/πού πολεμοῦν μαζί μας σά θεριά» (RvB, 372).

28. Γιά παράδειγμα: «Τ' εἶν' τό κακό πού ἔπαθα μ' αὐτοὺς τοὺς κατασπλιάδες,/μ' αὐτά τά θάρβαρα σκυλιά, τοῦ Ζέρβα τοὺς φασίστες [...]/ληστέψανε τά σπῆτια μου καί κάψαν τό χωριό μου/καί μέ τή βία πήραν καί μερικά παιδιά μου [...]/γρήγορα θά 'ρθεῖ ἓνας στρατός πού λέγεται ΕΛΑΣ [...]/καί θά σαρώσει τά σκυλιά, τοῦ Ζέρβα τά γαϊδούρια» (RvB, 396-7).

Θέλουν νά βάλουν τάξη
ή κλεψιά ή ψευτιά νά πάψει. (RvB, 329)

Στό πλαίσιο φύση-πολιτισμός θά πρέπει νά δοῦμε καί τή σήμανση τοῦ πολέμου ὡς «ἀντάρας» καί «θεομηνίας». Τό γεγονός αὐτό ἔχει νά κάνει βέβαια μέ τήν πρόσληψη τοῦ πολέμου ὡς ἐξωκοινωνικῆς κατάστασης. Ὁμως, καθὼς μεταγράφεται στὸν ἄξονα φύση-πολιτισμός, ὁ πόλεμος φέρεται εἴτε ὡς ἀπειλή γιὰ τήν κοινωνική τάξη εἴτε ὡς τελετὴ ἀποκατάστασης τῆς ἀταξίας. Στὴν περίπτωση, μάλιστα, τῆς κοινωνικῆς ἀταξίας, ὅπως εἶναι ἡ ξενική κατοχή, ἡ «ἀντάρα» σημαίνει τὴ δυσἀρέσκεια τῆς φύσης πρὸς τήν ἐξουσία καί τὴ συνδρομὴ της πρὸς τὸν ἀντάρτη. Τώρα ὁ πόλεμος γίνεται γιορτὴ,²⁹ δηλαδὴ μιά διαδικασία ἀνάκτησης τῆς κοινωνικῆς τάξης, ὅπως συμβαίνει καί στὰ ἀντάρτικα τραγούδια καί συμπυκνώνεται στὸ σύνθημα «πολεμᾶμε καί τραγουδᾶμε». Ἐνῶ στὴν περίπτωση τῆς κοινωνικῆς εὐταξίας, τὸ βουνό μέ τὰ «στοικεῖα» πού τὸ κατοικοῦν («φασιστάδες μαῦροι δράκοι») εἶναι τὸ «κακό» πού εἰσβάλλει στὴν κοινότητα καί τὴν ἀπειλεῖ. Τώρα ὁ ἀντάρτης ἀντιβαίνει στὴν ἠθική τῆς κοινωνίας καί τὴν τάξη τοῦ πολιτισμοῦ («ὅ,τι βροῦν ὅλα τ' ἀρπάζουν, μαθημένοι στὴν κλεψιά»).

Τό νοσηματοδοτικό αὐτὸ πλαίσιο, ἀλλὰ καί οἱ σύστοιχες διηγηματικές δομές μποροῦν νά ἀναχθοῦν μέχρι τὴν κλεφταρματολικὴ παράδοση, ὅπου μιά ρητορική τῆς ἀνταρσίας δομεῖται ἀκριβῶς πάνω στὴν ἐγγραφή τοῦ ὅρου στοὺς μηχανισμούς κοινωνικῆς ἰσορροπίας. Τὸ βουνό (σύμβολο ἐλευθερίας καί βαρβαρότητας ταυτόχρονα) ἀντιπροσωπεύει μιά ἀπειλή γιὰ τὴν κοινωνική τάξη καί ταυτόχρονα τὸ ἐνδεχόμενο ἀνατροπῆς μιᾶς κατάστασης ἀταξίας στὴν κοινωνική ζωὴ (ξενική κατοχή, ἀνάξιοι ἢ δόλιοι πατέρες, ντροπιασμένοι ἀδελφοί).

Τὴν παράδοση αὐτὴ νομίζω ὅτι συμπυκνώνει ὁ Ἔρης Βελουχιώτης στὸ Λόγο τῆς Λαμίας: «Ὅταν αὐτοὶ ἤθελαν ἡσυχία [=κατάσταση ἀταξίας λόγω τῆς παρουσίας τοῦ κατακτητῆ καί τῆς ἀπουσίας τῶν ἀνάξιων ἡγετῶν] ἐμεῖς θέλαμε πόλεμο. Τώρα πού ἐμεῖς θέλουμε εἰρήνη [=κατάσταση κοινω-

29. Πρὸλ. τὸ δημοτικὸ «Μῆνα σέ γάμο ρίχνονται, μῆνα σέ χαροκόπι;/ ἢ Δέσπω κάνει πόλεμο»· στὰ ἀντάρτικα, βλ. ἐνδεικτικὰ «Πῶς τὰ περνοῦν οἱ ἀντάρτες μας, πῶς τὰ περνᾷ ὁ ΕΛΑΣ μας/ πῶς τρῶν καί πῶς χορεύουνε καί πῶς γλεντοῦν καί παίζουν/ καί πῶς κοιμοῦνται καί ξυπνοῦν καί πολεμοῦν στὴ μάχη/ καί πῶς πεθαίνουν ἐνδοξα στὸ μετερίζι ἀπάνω» (RvB, 333).

νικῆς ἁρμονίας μέ τήν ἐπιστροφή τοῦ ἀντάρτικου στά πράγματα] αὐτοί θέλουνε πόλεμο». Πρόκειται γιά μιὰ ἐκδοχή τοῦ νοικοκύρη-ἐν-δυνάμει-ἀντάρτη προστάτη τῆς τιμῆς του (ἀπό τόν ἀπρόσκλητο ξένου), ὁ ὁποῖος ἐνσαρκώνει τίς ἀξίες καί τίς σταθερές τῆς κοινωνίας. Τήν ἐκδοχή αὐτή διεκδικοῦν οἱ ἀντάρτες, πού ὡς κάτοικοι τῶν βουνῶν ἔρχονται ὡς ἀπελευθερωτές καί ἐγγυητές τῆς κοινωνικῆς τάξης.

Εἶναι αὕτη ἀκριβῶς ἡ ἐκδοχή πού ἀντιμάχονται οἱ ξένοι καί οἱ κατεστημένοι πολιτικοί σχηματισμοί. Τοῦτο σημαίνει ὅτι οἱ ἀντάρτες, ἀκόμα κι ὅταν συνοδεύονται ἀπό θετικά πρόσημα, αὐτό παραπέμπει στήν κατάστασι τῆς ἀταξίας, δηλαδή στήν παρουσία τοῦ ξένου. Ὅταν ἀποχωροῦν οἱ ξένοι καί ἐπανεγκαθιδρύεται ἡ τάξι, τότε ἡ ὑπαρξή ἀνταρτῶν σημαίνει μιὰ ἀπειλή γιά τήν κοινωνία. Καθώς, μάλιστα, παραμένουν στό βουνό, λαμβάνουν τά πρόσημα τοῦ «ἀπονενοημένου» καί τοῦ «ἀγρμιοῦ» («κατσαπλιάδες», «ληστοσυμμορίτες»). Δηλαδή, οἱ ἀντάρτες συνιστοῦν ἀπειλή γιά τήν κοινωνική τάξι. Ἔτσι ἐπιχειρεῖται, ἀπό τήν πλευρά τῶν κατεστημένων πολιτικῶν δυνάμεων καί τῶν ξένων, νά καταδειχθεῖ ὅτι δέν πρόκειται γιά «νοικοκύρηδες-ἀντάρτες» (λόγω τῆς κατοχῆς), ἀλλά γιά κατοίκους τοῦ βουνοῦ («τρελοί», «βάρβαροι», «αἰμοσταγεῖς»...). Τώρα οἱ ἀνυπάκουοι συνιστοῦν ἀπειλή γιά τήν τάξι καί δέν πρόκειται γιά νοικοκύρηδες-θέσει-ἀντάρτες, πού διεκδικοῦν ὡς ἀξία τέχνα τήν ἐξουσία καί τή διαχείρισι τῆς τάξης.

Ἄν στὸν ἄξονα αὐτό δοῦμε τό πρόσημο «θεριό» πού συναντοῦμε στά τραγούδια καί δηλώνει ἕνα ὑπερφυσικό ὄν πού ἀνήκει στήν τάξι τῆς φύσης, θά δοῦμε ὅτι ἄλλες φορές σημαίνεται ἀρνητικά (σκυλιά, τσακάλια) ἐνῶ, ἄλλες φορές, θετικά (ἀετός, ἐλάφι) —στὶς περιπτώσεις μάλιστα πού ὁ ἥρωας ἀποκτᾷ ὑπερφυσικές ιδιότητες προκειμένου νά ἀντιπαλέψει δυνάμεις δόλιες καί ὑπέρτερες ἀπὸ αὐτόν. Ἔτσι, βλέπουμε, τὸν ἥρωα νά ἀντιμάχεται τά «ἀνήμερα θεριά», ἐνῶ ἄλλες φορές νά προικίζεται ὁ ἴδιος μέ ὑπερφυσικές δυνάμεις, ὅπως συμβαίνει, παραδείγματος χάριν, στά τραγούδια: «θεριεῦει ὁ γίγαντας τώρα λαός», «εἴμαστε ἐμεῖς ἐπονίτες λεοντάρια, πού πολεμάμε σάν τά θεριά» (ἈνΤρ, 28).

Στό σημείωμα αὐτό θά παραλείψουμε τοὺς θετικούς προσδιορισμούς ἀπὸ τήν τάξι τῆς φύσης καί θά μείνουμε μόνον στοὺς ἀρνητικούς πού ἀναλογοῦν στήν ἀντίθεσι φύσι-πολιτισμός καί πού στά τραγούδι σημαίνουν μιὰ καθολική ἀντίθεσι καί μιὰ καταστροφική σχέση ἀνάμεσα στοὺς ἀντιμάχους. Τώρα ἀντιπαρατίθενται πάλι ὁ ἥρωας πού εἶναι στήν πατρίδα/γῆ,

καί ὁ ἀντίμαχος τοῦ (κοράκι) πού ἔρχεται ἀπό τήν ἄνομη φύση. Ἡ, στήν ἀντιθετή περίπτωση, ὁ ἥρωας, πού εἶναι στό θυνό καί οἰκειοποιεῖται τά θετικά του χαρακτηριστικά (αἰτός, ἐλάφι), πηγαίνει («σέ πολυτεῖες, κάμπους καί χωριά») νά ἀποκαταστήσει τήν κοινωνική τάξη πού διασαλεύτηκε ἀπό τήν παρουσία ἐξωκοινωνικῶν στοιχείων (χιτλερικοί, σκυλιά).

Ἔτσι, οἱ ἀρνητικοί χαρακτηρισμοί ἀπό τήν τάξη τῆς φύσης δέν δηλώνουν μονάχα μιὰ τοπολογική διάκριση τοῦ ἄλλου, ἀλλά καί μιὰ σχέση κοσμικῆς σύγκρουσης ἀνάμεσα στούς ἀντιμάχους. Τά πρόσημα «θεριά», «λύκοι», «σκυλιά», «κοράκια»... σημαίνουν κατ' ἀρχήν μιὰ ἀρνητική ἀξιολόγησι τοῦ ἄλλου. Ταυτόχρονα, ὅμως, παριστάνουν μιὰ κατάστασι κοσμικῆς σύγκρουσης, ἀνάμεσα στή τάξη τῆς φύσης καί τήν τάξη τοῦ πολιτισμοῦ, πού δέν μπορεῖ νά ἀναπλαιστωθεῖ (ὅπως ἡ ἀδελφοκτονία μέσω τῆς ἐπίκλησης τῆς συγγένειας, ἡ κοινωνική σύγκρουσι μέσω τῆς ἐπίκλησης τοῦ νόμου), γιατί τώρα δέν μπορεῖ νά παραχθοῦν σημασίες συνοικησῆς καί συγγένειας στή σχέση ἐνός ἀνθρώπου (πολιτισμός) καί ἐνός θηριοῦ (φύσις). Καθώς λοιπόν ὁ ἄλλος προσδιορίζεται ὡς θηρίο, δέν μπορεῖ καί νά ἀποτραπῇ ἢ νά σταματήσῃ ὁ πόλεμος μέσω τῆς φιλοξενίας τοῦ ξένου ἢ τῆς ἀδελφοποίησῃ τῶν ἀντιμάχων στόν καταστροφικό πόλεμο. Ἐδῶ ἡ ἀντιπαλότητα ὑπαγορεύει τόν ἀλληλοαποκλεισμό καί ἡ σύγκρουσι μετατρέπεται σέ ἀγῶνα ἐξόντωσῃς ἀνάμεσα στόν ἥρωα καί τό θηρίο, στήν ἡθική τάξη τῆς κοινωνίας καί τήν ἀταξία τῆς φύσῃς, στήν ἀκωτερότητα τοῦ πολιτισμοῦ ἀπέναντι στήν ἀκοσμία τῆς φύσῃς.

Στήν προκειμένη περίπτωση, καί στό ἐπίπεδο τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, πρόκειται περί ρήξης καί ἀσυνέχειας στό κοινωνικό καί ἱστορικό συνεχές, δηλαδή περί ἀδελφοκτονίας, ἡ ὁποία μεταγράφεται στόν μεταφορικό ἄξονα φύσι-πολιτισμός. Γιατί μόνο ἡ μεταγραφή στόν ἄξονα αὐτό ἐπιτρέπει τήν ὑπερβάσι τοῦ ταμποῦ τῆς ἀδελφοκτονίας καί τῇ μετατροπῇ τῶν κοινωνικῶν συγκρούσεων σέ πεδίο καταστροφῆς τοῦ ἀντιπάλου. Ἐχομε δηλαδή τή διολίσθησι μιᾶς μεταφορικῆς ἀντιθεσῇς σέ κυριολεξία καταστροφῆς, διότι στόν πόλεμο αὐτό —καί αὐτό ἔχει νά κάνει μέ τή συγκυρία καί τήν ἔντασι τῶν συγκρούσεων— δέν λειτουργοῦν μηχανισμοί ἀναπλαίσωσῃς τῆς διαμάχῃς καί ἐνεργοποίησῃς τοῦ νόμου πού νά προσδιορίζῃ τόν τόπο τοῦ ἄλλου στή κοινωνία (ὅπως ἀποτυχημένα ἐπιχειρήθηκαν οἱ ἀναλογίες ἐαμβούλγαρος-γερμανο-τσολιάς=ἐξαπατημένος ἢ θηρίο, κοράκι=παρεοκλίνων πού βρίσκεται ἐμπρός στό ἐνδεχόμενο τῆς τιμωρίας ἢ τῆς μεταμέλειας καί τῆς συγχώρησῃς, ὅπως ἐξυπονοῦτε ἡ μετεμφυλιακή διαστροφική θεωρία τῆς «ἀναμόρφωσῃς»).

Ἡ τοπικότητα (ἡ πατρίδα/γῆ) καί ἡ συγγένεια (ἡ πατρίδα/μητέρα) συγκροτοῦν τοὺς ἀρχαίκοις ὅρους πρόσληψης τοῦ ἑαυτοῦ καί τοῦ ἄλλου, ἀλλά καί κυρίως τόν τόπο τοῦ νόμου, ὁ ὁποῖος εκλείπει, καθὼς ἀποκαθι-
λώνεται ὁ συμβολικός ἐκφραστής του, δηλαδή ἡ ἐξουσία/πατέρας. Ἔτσι, στήν κατάστασι αὐτή οἱ ἄνθρωποι ἔχουν ἀνάγκη νά προσφύγουν σέ ὑπερ-
βατικές ὡς πρὸς τὴ συγκυρία, ἀχρονικές καί δομικές, ἀναφορές καί σχήμα-
τα, πού δέν ἀπειλοῦνται ἀπὸ τὴν ἔκπτωσι τῶν θετῶν νομιμοποιητικῶν
ἀναφορῶν (κυβέρνησι, διοίκησι, νόμοι...). Ἐμφύλιος πόλεμος, λοιπόν, ση-
μαίνει ὅτι αὐτοὶ οἱ δεσμοὶ μέ τό νά μὴν ὀνομάζονται (ἐαμοβούλγαροι ἢ σκυ-
λιά) περιέρχονται σέ κατάστασι ἀνυπαρξίας. Συνεπῶς δέν λειτουργοῦν ἀ-
ποτρεπτικά στό ἐνδεχόμενο τῆς σύγκρουσι πού κυοφορεῖ τό κενό ἐξουσίας
ἢ, ἀκριβέστερα, ἡ μάχη γιὰ τὴν ἐξουσία. Οἱ ἀντιμαχόμενοι μεταθέτουν τόν
ἄλλο στό καθεστῶς τοῦ τοπικά καί συγγενικά ξένου καί τόν καθιστοῦν θα-
νάσιμο ἀντίμαχο, πέρα ἀπὸ τὴν ἠθική καί τό νόμο τῆς ἀναδοχῆς τῆς (πα-
τρικῆς) ἐξουσίας —γιατί περί αὐτοῦ πρόκειται.

Προκειμένου νά πριμοδοτήσουν οἱ ἀντίμαχοι μιά πολιτική ἀποκλεισμοῦ
τοῦ ἄλλου, πού στήν προκειμένη περίπτωσι λαμβάνει τὴ μορφή τῆς ἀδελ-
φοκτονίας, νά διαχειριστοῦν τὴν ἀντιπαλότητα στήν κατεύθυνσι τῆς ἐξό-
ντωσις, μεταθέτουν τόν ἄλλο ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ ζωτικῶν χώρου (πατρί-
δα/γῆ) καί ἔξω ἀπὸ τίς γραμμές τῆς συγγένειας (πατρίδα/μητέρα), ἀπα-
γορεύοντας ἔτσι τὴν παραγωγὴ σημασιῶν πού παραπέμπουν στὴ συνοίκη-
σι καί τὴ συγγένεια, δηλαδή τόν κοινὸ τόπο/αἷμα καί τό νόμο, ἢ πού ἐπι-
βαρύνουν, συμβολικά καί συγκινησιακά, τὴ θέση αὐτοῦ τοῦ ἀντίμαχου
(ἀδελφός-φίλος-τοῦ-ἐχθροῦ, ἄτιμος-ἀνάξιος-γιὰ-ἀδελφός).³⁰ Μέ το νά μὴν

30. Στά τραγούδια, ἃς δοῦμε ἐνδεικτικά: «Μέ τὰ ὅπλα δέ θά χύσουμε/οὔτε σταγόνα
αἷμα ἐλληνικό/μόνο τό ἄτιμο προδοτικό/τῶν βουλγαρόφιλων κομμουνιστῶν,/γιὰ νά
ἔρει ἡ Ἑλλάδα λυτρωμὴ», *Ἐθνικιστικά Τραγούδια*, Ἑλληνικά θέματα, χ.τ., χ.χ.,
(ἐφεξῆς *ἘΘΤρ*). «Δέν μᾶς φοβίζουν τῶν Γερμανῶν τὰ βόλια/καί τοῦ ΕΛΑΣ τὰ ἄδοξα
σπαθιά,/ἔχουμε γράφει βαθιά μέσ' στήν καρδιά μας,/θάνατος θάνατος σ' ὅλα τὰ σκυ-
λιά» (*RvB*, 372). «Μιά μαύρη τρίτη τοῦ Μαγιοῦ, μέρα φαρμακωμένη/ἦρθε ὁ ΕΔΕΣ στό
χωριό τό χωρισμό νά φέρι./Χωρίζουν φίλοι γκαρδιακοὶ κι ἀδελφια ἀγαπημένα/καί πο-
λεμᾶνε σάν ὄχτροι τὴ νύχτα καί τὴ μέρα» (*RvB*, 348). Αὐτὴ ἡ παράδοξι κοινωνική
συνθήκη, ἡ ὑπέρβασι τοῦ ταμποῦ τῆς ἀδελφοκτονίας, στό πολιτικὸ σχέδιο παίρνει πα-
ράδοξες μορφές: «πόλεμος μέ σκοπὸ τὴ συμφιλίωσι» γιὰ τοὺς μὲν, «πόλεμος ἐναντίον
τοῦ ἐθνικά-ξένου-ἀδελφοῦ» γιὰ τοὺς δέ.

αναπαράγεται ἡ μεταφορικότητα τῆς σύγκρουσης, οἱ συμβολικές αὐτές ανταλλαγές, ἀπό ρηματική πρακτική πού στοχεύει στήν ἀπόδοση ταυτοτήτων καί τήν ὀριοθέτηση τῆς σύγκρουσης, χάνουν τή μεταφορικότητά τους καί ἐκτρέπονται σέ κυριολεκτική καταστροφικότητα. Ὁ ἥρωας καλεῖται νά ἀποκρούσει τήν ἀπειλή πού ἀντιπροσωπεύει γιά τήν ἠθική τάξη τῆς κοινωνίας τό «θεριό», φορέας τῆς φυσικῆς ἀταξίας. Ἀπό αὐτό τό σημεῖο καί πέρα, ὁ ἄλλος, ἀπό ἀνάξιος γιός στό ἰδίωμα τῆς ἀνδροπρέπειας, γίνεται προδότης στό πολιτικό ἰδίωμα καί, ὡς διεκδικητής τοῦ πατρικοῦ ἰδεώδους τῆς κυριαρχίας στό πλαίσιο τῆς πατρίδας/μητέρας-γῆς, καθίσταται φορέας μιᾶς καθολικῆς ἀπειλῆς γιά τήν κοινωνική τάξη.

Ξεπαστρέψτε πατριῶτες
τοὺς τυράννους καί προδότες
καί τοὺς πληρωμένους ἀντιδραστικούς.
Κρεμάλα καί μαχαίρι καί βόλι πικρό
στόν κάθε ἐχθρό, πού θέλει σκλαβιά νά φέρει. (RvB, 351)

Ὁ ἥρωας καλεῖται νά ἀνταποκριθεῖ πάλι στίς ἀξίες τῆς ἀνδροπρέπειας, νά ἐκδικηθεῖ δηλαδή τήν προσβολή τῆς πατρίδας/μητέρας καί τή μίανση τῆς πατρίδας/γῆς ἀπό τόν ἀδελφό πού γίνεται «ἀγρίμι», εἴτε γιατί ντρόπιασε τήν πατρίδα/μητέρα εἴτε γιατί ἀτιμάστηκε ἀπό τόν ξένο.³¹ Ὁ ἥρωας καλεῖται πάλι νά «ξεπλύνει» τόν τόπο καί νά «στηκώσει» τήν ντροπή.³²

Εἴμαστε στό κατώφλι μιᾶς σύγκρουσης, ἡ ὁποία μεταφράζεται στό συγγενικό ἰδίωμα ὡς σύγκρουση ἀνάμεσα σέ αὐτοὺς πού ὑπερασπίστηκαν τή μητέρα/πατρίδα καί αὐτοὺς πού ὄχι μόνο φάνηκαν ἀνάξιοι ἀλλά, ἐπιπλέον, συμμετείχαν στήν ἀτίμωση. Ἔτσι, ὁ ἐμφύλιος ἐκφέρεται ὡς πράξη ἐκδίκησης/ἀνταπόδοσης μιᾶς προσβολῆς, ὡς πράξη καθάρσης. Ὁ ἀντίμαχος τώρα ἐδρεύει στοὺς κόλπους τῆς κοινότητας, ὅσο κι ἂν ἐκτοπίζεται

31. Ἡ σεξουαλική ἐπαφή μέ τοὺς ξένους ὡς σημεῖο ντροπῆς, ἀλλά καί ἡ σεξουαλική ἀτίμωση, ἀπαντῶνται τόσο σέ ἐπίσημα κείμενα, ὅσο καί στά τραγούδια: Δ. Γληνός, *Τί εἶναι καί τί θέλει τό ΕΑΜ*, ὁ.π. σ. 31 Βλ. ἀκόμα τά τραγούδια: «Τώρα ποῦναι οἱ Γερμανοί,/ἡ κοιλιά σου εἶν' ἀδειανή./Κι ὅταν ἔρθουν οἱ Ρῶσοι/ἡ κοιλιά σου θά φουσκώσει» (ΕΘΤρ, 93). «Τά βουλγαρικά χωριά θά νιώσουν/τήν ἐλληνική τήν κατοχή/κι οἱ βουλγαρίστες θά θυμηθοῦν/τοῦ ποταμοῦ τή φόντα καί τήν ἀντοχή». (ΕΘΤρ, 91).

32. «Κι ἦρτανε πάλι τίρανοι, οἱ γερμανοπολιταῖδες/μέ τοὺς Ἑγγλέζους συντροφία καί μέ τοὺς Ἀραπάδες./Κλέβουν, ρημάζουν τά χωριά./σκοτώνουν, σκλάβους παίρνουν» (RvB, 402).

φαντασιακά πέρα από τὰ ὅρια τῆς πατρίδας/γῆς καί ἔξω από τίς γραμμές τῆς συγγένειας. Δηλαδή, ὅσο κι ἂν οἱ ἀντίμαχοι φέρονται μέ ἄλλοεθνῇ πρόσημα (γερμανοτσολιάδες ἢ ἐαμβοβούλγαροι), προκειμένου νά ἐπαναπροσδιοριστοῦν οἱ ἐπικράτειες ἀλλά καί τό ἀντικείμενο προστασίας/προσβολῆς, ἐκεῖνο πού τελικά προσδιορίζει ὡς σταθερό στοιχεῖο τήν ἀντιπαλότητα εἶναι ἡ στάση ἀπέναντι στή μητέρα/πατρίδα, ὡς στάση ἄξιων ἢ ἀνάξιων γιῶν, τίμων ἢ ἄτιμων (δηλαδή ἀτιμασμένων-ἀτιμωτῶν), τελικά ἀνδρεωμένων ἢ ἀνανδρων, διεκδικητῶν τοῦ γονεϊκοῦ ἰδεώδους τῆς συνέχειας καί τῆς κυριαρχίας.

Ἐδῶ ἡ σύγκρουση παίρνει τή μορφή τῆς «ἀνατιπλόδοσης» μιάς ἀρχικῆς προσβολῆς —πού κανεῖς δέν θυμᾶται πότε ἄρχισε— καί τῆς κάθαρσης στά ὅρια τῆς ἐπικράτειας καί τίς γραμμές τῆς συγγένειας, δηλαδή τή μορφή τοῦ ἐμφύλιου πολέμου. Καθώς μάλιστα οἱ πολιτικές στρατηγικές πού συγκροτήθηκαν στή διάρκεια τῆς δέν ὑπῆρξαν καθολική προσταγή, ἀλλά ἐπίδοκο ἀντικείμενο στοὺς κόλπους τῆς κοινότητος —σύμφωνα μέ τή διπλή σήμανση τοῦ νοικοκύρη πού προαναφέρθηκε— ἡ Ἀντίσταση ἦταν ἐξαρχῆς μιά στάση πού ἔφερε ἐν δυνάμει τήν ἀδελφοκτονία. Ἀφοῦ κάποιοι προσέλαβαν τήν κατὰκτηση ὡς προσβολή καί ὅσους ἀνέχθηκαν ἢ συνέτρεξαν τοὺς κατακτητές ὡς ἄτιμους, ἡ συμμετοχή στήν Ἀντίσταση, ὡς πράξη ὑπεράσπισης τῆς τιμῆς τῆς πατρίδας/μητέρας-γῆς, καί ἡ συνεπαγόμενη ἀνάληψη τῆς ἐπανάστασης, ὡς πράξη ἀποκατάστασης τῆς τάξης (ἢ ὡς ὕbris τῆς πατρικῆς ἐξουσίας στήν ἐκδοχή τῆς Δεξιᾶς), μέσω τῆς ἀποκαθήλωσης τῶν ἀνάξιων πατέρων καί ἐκτοπισμοῦ τῶν ἀνάξιων ἀδελφῶν, κυφοροῦσε ἐξαρχῆς τόν Ἐμφύλιο.

Κι αὐτή ἡ ἀδελφοκτονία κάποιες φορές διατυπώθηκε ὡς περιφρούρηση τιμῆς, τραγουδήθηκε ἀπό κάποιους ἀνθρώπους στή δική τους γλώσσα ὡς ἐκδίκηση, μιά λέξη καί μιά πρακτική πού παραπέμπει στή βεντέτα καί στίς ἀξίες μιάς κοινωνίας ὅπου «ἡ τιμὴ τιμὴ δέν ἔχει». Γι' αὐτό ἡ συμμετοχή στόν Ἐμφύλιο κάποιες φορές εἰπώθηκε, ἢ μπορεῖ καί νά διώθηκε κιόλας, ὡς ἀπόδοση ἐνός χρέους τιμῆς, ἐνός ἀνεκπλήρωτου χρέους τιμῆς. Γιατί ἔτσι γίνεται πάντα μέ τή βεντέτα: ἀκόμα καί μ' αὐτή πού ὡς ἐκ θαύματος ἐξαυλώθηκε, τότε πού πυρπολήθηκαν μαζί μέ τὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους καί οἱ ἐνοχές τῶν ἀδελφοκτόνων, σαράντα χρόνια μετά. Μειώθηκαν στό μεταξύ οἱ ἐντάσεις καί οἱ διαχωριστικές γραμμές συσκοτίστηκαν. Ἡ ἔφοδος στόν δημόσιο χῶρο ἔλαβε «οἰκουμενικές» διαστάσεις καί οἱ ἀντιπαλότητες ἀπομειώθηκαν στό σοφό καί, εἶναι ἀλήθεια, λιγότερο τυραννικό σύνθημα «ἄς βολέψουμε καί τὰ δικά μας παιδιά»!